

УКРАЇНА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ: ВИКЛИКИ ТА ВІДПОВІДІ

МОНОГРАФІЯ

Збройна агресія
Росії: теоретико-
методологічний
аналіз явища

Людина та війна:
бажання вижити
і перемоги

Війна та самоорганізація
суспільства: нові виклики –
нові відповіді

Економіка України
в умовах російської
агресії: труднощі
й здобутки

Функціонування
соціально-
гуманітарної сфери
України під час війни

Освіта в Україні
в складні часи сьогодення:
завжди в пошуку
креативності

Інформаційна складова
збройної агресії з боку Росії

Міжнародно-правові
аспекти аналізу
російсько-української
війни та її наслідків
для світоустрою

АНАЛІТИЧНИЙ ЦЕНТР СУЧАСНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ

УКРАЇНА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ: ВИКЛИКИ ТА ВІДПОВІДІ

Монографія

Харків
«Право»
2024

DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178518240>
УДК 14+32+33+34+316
У45

Авторський колектив:

І. В. Букреєва, кандидатка філософських наук, доцентка; *І. Г. Верховцева*, докторка історичних наук, доцентка; *В. В. Гулай*, доктор політичних наук, професор; *Н. І. Зражевська*, докторка наук із соціальних комунікацій, професорка; *Н. А. Іваницька*, кандидатка педагогічних наук; *В. В. Книш*, доктор юридичних наук, доцент; *М. А. Козловець*, доктор філософських наук, професор; *Я. В. Лісун*, кандидатка економічних наук, доцентка; *М. О. Семікін*, кандидат філософських наук, доцент; *М. П. Требін*, доктор філософських наук, професор

Рецензенти:

Г. М. Куц – докторка політичних наук, професорка (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди);

В. І. Палагута – доктор філософських наук, професор (Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»);

І. В. Процюк – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

*Рекомендовано до видання вченою радою
ГО «Аналітичний центр сучасної гуманітаристики»
(протокол №4 від 10 серпня 2024 р.)*

Україна в умовах російської агресії: виклики та відповіді : моно-У45 графія / [І. В. Букреєва, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.] ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. – Харків : Право, 2024. – 186 с. – DOI: <https://doi.org/9786178518240>.

ISBN 978-617-8518-24-0

Колективну монографію присвячено дослідженню теоретичних, методологічних і практичних аспектів функціонування української держави та громадянського суспільства в умовах російсько-української війни, аналізу феномену війни та її впливу на життєдіяльність суспільства в усіх сферах його буття: економіці, політиці, культурі, освіті тощо. Особливу увагу приділено людині як головному суб'єкту перемоги, її внутрішньому світу, цілям, бажанням і прагненням у ці складні часи. Пропонуються шляхи подолання деструктивних наслідків війни для суспільства й людини, надаються практичні поради щодо розбудови української державності та громадянського суспільства.

УДК 14+32+33+34+316

© Букреєва І. В., Верховцева І. Г.,
Гулай В. В. та ін., 2024

© ГО «Аналітичний центр сучасної
гуманітаристики», 2024

ISBN 978-617-8518-24-0

Зміст

Розділ 1

Війна та людина: нові виклики – нові відповіді

1.1. Вплив російсько-української війни на зміну категоріально-понятійного апарату міжнародного гуманітарного права та його інституцій (<i>Книш В. В.</i>)	5
Список використаних джерел	15
1.2. Феномен війни: соціально-філософський аналіз (<i>Требін М. П.</i>)	16
Список використаних джерел	56
1.3. Російська геноцидна політика на тимчасово окупованій Мелітопольщині (<i>Букрєєва І. В., Семікін М. О.</i>)	63
Список використаних джерел	74

Розділ 2

Інформаційна складова збройної агресії з боку Росії

2.1. Фейки російської інформаційної війни проти України: деконструюючи «історичну Росію» та «руський мир» (<i>Верховцева І. Г.</i>)	76
Список використаних джерел	91
2.2. Медіаспоживання в Україні під час війни (<i>Зражевська Н. І.</i>)	94
Список використаних джерел	107
2.3. «Польський антивоєнний рух» та «Безпечна Польща» як нові агенти антиукраїнського впливу Російської Федерації у Польщі: інформаційний та політико-правовий контексти (<i>Гулай В. В.</i>)	109
Список використаних джерел	119

Розділ 3

Функціонування освіти та соціально-гуманітарної сфери України під час війни

3.1. Професійна онлайн-взаємодія вчителів початкової та базової школи в умовах воєнного стану в Україні (<i>Іваницька Н. А.</i>)	122
Список використаних джерел	134

1.2. Феномен війни: соціально-філософський аналіз

Требін Михайло Петрович

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Війна була, є і буде в досяжному майбутньому складовою розвитку нашої цивілізації. Уся історія людства деякими істориками та теоретиками представляється як історія війн і воєнних конфліктів. І сьогодні на нашій планеті відбуваються воєнні дії, ллється людська кров, руйнуються житлові та адміністративні будівлі, лікарні, школи, заводи... Війна руйнує життя й долі людей і народів, змушує їх залишати свої місця проживання та ставати вимушеними переселенцями, позбавляє їх звичних стандартів життя і звичного кола спілкування. Війна приносить горе і розруху, і події в Криму, Донбасі, а потім 24 лютого 2022 року – тому яскраве підтвердження. Усвідомити феномен війни життєво важливо для людства в ім'я самозбереження людства.

Минуле століття продемонструвало жакливі глобальні наслідки невміння людей жити в мирі та злагоді, зробило майже реальними пророцтва Апокаліпсису. У роки Першої світової війни втрати на полях битв убитими, померлими від ран і бойових отруйних речовин склали близько 10 млн осіб. Друга світова війна була найбільш руйнівною в історії людства. У ній брала участь 61 держава, понад 80 відсотків населення Землі. Ця війна тільки в Європі забрала життя 40 млн осіб, з яких втрати СРСР склали 27 млн, Польщі – 6 млн, Югославії – 1,7 млн, Франції – 600 тис., США – 400 тис., Англії – 370 тис. осіб. Німеччина втратила в цій війні 13,6 млн осіб. Крім того, держави інших частин світу втратили близько 7,6 млн військовослужбовців і 6 млн цивільного населення. Загальні безповоротні втрати в ході Другої світової війни склали близько 55 млн людей. За період після Другої світової війни у XX ст. на планеті було зафіксовано, за різними методиками підрахунку, від 225 до 232 воєнних конфліктів у 148

регіонах¹. І в новому тисячолітті війни залишаються сумною прикметою буття людства. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру, щорічно на планеті фіксується понад 30 збройних конфліктів, що призводять упродовж року до загибелі внаслідок бойових дій понад 1 000 осіб, наприклад, у 2008 р. і 2011 р. їх кількість досягла найвищої позначки – 37 конфліктів. За останні 10 років збільшилась і загальна кількість загиблих унаслідок бойових дій у таких конфліктах: з понад 17 тис. осіб у 2002 р. до понад 22,5 тис. – у 2011 р.² У 2014 р. війна прийшла на українську землю, спочатку як «гібридний» конфлікт³, а з 2022 року – як повномасштабне вторгнення, визначене ворогом як «спеціальна військова операція».

Не дивно, що проблеми війни набули сьогодні всебічної й ґрунтовної наукової розробки. Зусиллями багатьох мислителів, починаючи з Давніх часів (Сунь-Цзи, У-Цзи, Геракліт, Аппіан, Флавій Вегетій Ренат), Відродження (Н. Макіавеллі), Нового часу (К. Клаузевіц, А. Жоміні) і сучасності (Б. Александер, М. ван Кревельд, В. Горбулін, М. Дейві, В. Кротюк, М. Макміллан, К. Малкасян, В. Мандрагеля, О. Панфілов, В. Смолянюк, Е. Тоффлер, Х. Хофмайстер тощо) були виявлені, описані й обґрунтовані сутнісні ознаки війни, її закони, мінливі зміст і форми⁴. Раніше нам здавалося, що війна омине Укра-

¹ Див.: Політологія : навч. енцикл. словник-довідник для студ. ВНЗ I – IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів : Новий Світ-2000, 2014. С. 75.

² Див.: СППРІ 2013 : щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека : пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру ; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова ; редкол. укр. вид.: Л. Шангіна (голов. ред.) та ін. Київ: Заповіт, 2014. С. 38.

³ Див. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. №3. С. 113–127.

⁴ Див.: Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.; Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. Київ : Брайт Букс, 2021. 243, [4] с.; Магда С. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.; Макміллан М. Війна. Як конфлікти формували нас / з англ. пер. Назар Старовойт. Київ : Лабораторія, 2024. 301, [16] с.; Малкасян К. Американська війна в Афганістані / пер. з англ. Марина Марченко. Київ : Наш Формат, 2024. 524 с.; Мандрагеля В. А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / Нац. акад. оборони

їну в ХХІ ст., що ніколи ми не почуємо на вулицях наших міст і сіл свисту куль, розриву гранат, що килимові бомбардування — це справа минулого... Надії не справдилися, збройний конфлікт спалахнув на нашій території, а ми до нього виявилися неготовими. Зараз укра-

України, Ін-т вищ. освіти АПН України. Київ, 2003. 570 с.; Мельник О. М. Війна та збройні конфлікти сучасності. *Grafil of Science*. 2023. №32. С. 110–112; Світова гібридна війна: український фронт: [колект. монографія] / Нац. ін-т стратег. дослідж. ; за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 494, [1] с.; Світоглядний сенс сучасної війни: соціогуманітарні аспекти: монографія /за ред. В. А. Кротюка. Харків: ХНУПС, 2024. 496 с.; Сунь-Цзи. Мистецтво війни / [пер. Г. Латника]. У-Цзи. Трактат про воєнне мистецтво / [пер. І. Андрущенко]. Київ : Арії, 2024. 143 с.; Требін М. Войны ХХІ века. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 2005. 608 с.; Celandier L. How drones fight : how small drones are revolutionizing warfare. Pennsylvania : Casemate, 2024. xvii, 183 p.; *Global insurgency and the future of armed conflict : debating fourth-generation warfare / edited by Terry Terriff, Aaron Karp and Regina Karp*. London ; New York : Routledge, 2008. ix, 303 p.; Gray C. S., Wirt J. J. War, peace and international relations : an introduction to strategic history. Third ed. London ; New York, NY : Routledge Taylor & Francis Group, 2024. viii, 373 p.; Heuse B. The evolution of strategy : thinking war from antiquity to the present. Cambridge, UK ; New York : Cambridge University Press, 2010. xiii, 578 p.; Janowitz M. The professional soldier : a social and political portrait. New York : Free Press, 2017. lviii, 468 p.; Klein J. J. Fight for the final frontier : irregular warfare in space. Annapolis, Maryland : Naval Institute Press, 2023. xxi, 240 p.; *Proxy wars from a global perspective : non-state actors and armed conflicts / edited by Pawel Bernat, Cüneyt Güreç, Cyprian Aleksander Kozera*. London ; New York : Bloomsbury Academic, 2024. xvii, 266 p.; Rasmussen M. V. The risk society at war : terror, technology and strategy in the twenty-first century. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2006. viii, 224 p.; Speller I. The Understanding naval warfare. Third ed. London ; New York, NY : Routledge, Taylor & Francis Group, 2024. xvii, 254 p.; The evolution of operational art : from Napoleon to the present / edited by John Andreas Olsen and Martin van Creveld. Oxford : Oxford University Press, 2011. xiii, 273 p.; The future of US warfare / edited by Scott N. Romaniuk and Francis Grice. London ; New York, : Routledge, Taylor & Francis Group, 2017. ix, 298 p.; *The Military in new times : adapting armed forces to a turbulent world / edited by James Burk*. Boulder : Westview Press, 1994. 212 p.; *The postmodern military : armed forces after the Cold War / edited by Charles C. Moskos, John Allen Williams, David R. Segal*. New York : Oxford University Press, 2000. xvii, 286 p.; Toffler A., Toffler H. War and anti-war : survival at the dawn of the 21st century. Boston : Little, Brown, 1993. xiii, 302 p.; Van Creveld M. The transformation of war. New York : Free Press ; Toronto : Collier Macmillan Canada ; New York : Maxwell Macmillan International, 1991. x, 254 p.; Van Creveld M. The art of war : war and military thought. London : Cassell, 2000. 224 p.; Van Creveld M. The culture of war. New York : Presidio Press/Ballantine Books, 2008. xvi, 485 p.; Van Creveld M. The age of airpower. New York : PublicAffairs, 2011. xii, 498 p.; Van Creveld M. More on war. Oxford : Oxford University Press, 2017. x, 219 p. та ін.

їнські дослідники зі всією світовою науковою спільнотою досліджують феномен російсько-української війни, на цей час найбільш руйнівної війни ХХІ століття¹. Треба робити висновки, щоб мінімізувати

¹ Див.: Безрук О. О. Російсько-українська війна як виклик сучасним демократіям в умовах кризи світового порядку. *Сучасне суспільство*. 2023. Вип. 1. С. 15–26; Богатирьов І. Г. Російсько-українська війна: погляд кримінолога : [монографія]. Київ : АДЕФ-України, 2023. 242 с.; Брусиловська О. І. Російсько-українська війна: попередні уроки для ЄС та сценарії майбутнього. *Політикус*. 2022. Вип. 4(2). С. 15–22; Бураченко О. В. Російсько-українська війна як фактор порушення та еволюції світової безпекової рівноваги. *Політикус*. 2023. Вип. 2. С. 73–83; Гуменюк Б. Війна росії проти України: її вплив на регіональні та глобальні процеси. *Україна дипломатична*. 2022. Вип. 23. С. 18–30; Демчишак Р. Російсько-українська війна як фактор геополітичного позиціонування регіону ЦСЄ та ПСЄ. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 43. С. 247–254; Коваль І., Кисляк Л. Російсько-українська війна 2022–2023 років – реалізація імперських амбіцій путінського режиму. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 46. С. 297–304; Лазарович М., Мироненко П. Московитсько-українська війна (2014–2024 роки) монографія / Акад. політ.-прав. наук України, Акад. «Укр. Політія». 4-те вид., перероб. Київ : Політія, 2024. 517, [2] с.; Любовець Г. В., Король В. Г. Українська цивілізаційна війна з позацивілізаційними силами. *Суспільно-політичні процеси*. 2023. Вип. 22. С. 185–234; Плохий С. Російсько-українська війна. Повернення історії / [пер. з англ. М. Ларченко]. Харків : КСД, 2023. 398 с.; Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / Держ. наук. установа «Енциклопед. вид-во»; [за заг. ред. проф. А. Киридон]. Київ : Енциклопед. вид-во, 2024. Вип. 1 / [упоряд.: А. Киридон, А. Іваненко]. 351 с.; Російсько-українська війна: історія та сучасність : колект. монографія / [ред., упоряд. О. Полянський ; упоряд. Р. Труба] ; Львів. держ. ун-т фіз. культури ім. Івана Боберського, Каф. гуманітар. дисциплін. Львів : Растр-7, 2023. 197 с.; Сіденко В. Р. Війна в Україні як точка біфуркації у глобальному розвитку: відтворення минулого versus творення майбутнього. *Економіка і прогнозування*. 2023. № 1. С. 7–30; Смолянюк В. Ф. Перша європейська війна третього тисячоліття: пролог чи епілог? (політичні нотатки до російсько-української війни 2014–2022 рр.). *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. № 3. С. 145–163; Стельмах М. Геноцидна війна росії проти України: питання кваліфікації (на основі праць Тімоті Снайдера). *Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика*. 2024. Вип. 54–55. С. 160–170; Цевельов О. Є., Вітер Д. В. Російсько-українська війна: причини, хід ведення та наслідки (огляд подій та хід ведення бойових дій 2022–2023 років) : монографія. Київ : Талком, 2024. 372 с.; Явір В. Російсько-українська війна: аналіз проєктів дезінтеграції України. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 41. С. 199–206; Fedorchak V. The Russia-Ukraine war : towards resilient fighting power. London ; New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 2024. xv, 248 p.; Grant T. D. Aggression against Ukraine : territory, responsibility, and international law. New York, NY : Palgrave Macmillan, 2015. xxx, 283 p.; Kimmage M. Collisions :

появу подібного руйнівного явища в майбутньому. А для цього треба проникнути в сутність війни, з'ясувати її причини, сучасні тренди, різноманітність форм, що ми й спробуємо зробити.

Історія розвитку людської цивілізації свідчить про те, що проблеми війни завжди хвилювали багатьох мислителів усіх часів і народів. Звичайно, тлумачення причин воєн, встановлення їх природи і місця в довколишній дійсності, їх співвідношення з іншими чинниками соціального розвитку, пошук детермінант еволюції воєн вони здійснювали за власним розумінням. У кожному разі усвідомлення сучасної воєнно-політичної обстановки, тенденцій розвитку воєнно-політичної думки буде неповним, якщо не звернутися до історії становлення різних підходів до цих проблем. Спадщина кращих інтелектуальних надбань людства вимагає вдумливого аналізу, який дозволить нам запропонувати своє бачення детермінант еволюції воєн в історії людства. У Стародавньому світі формувалися перші припущення про причини воєн. У систематизованих навчаннях античних філософів вони набули вже більш-менш певного вигляду. Виникли елементи демографічного, географічного, біологічного, психологічного детермінізму, теорії насильства та своєрідного економічного пояснення воєн (наприклад, у Арістотеля). Проте в античному світі переважало релігійно-міфологічне тлумачення причин воєн. Характерним прикладом цього є грецька міфологія, згідно з якою війна передує самому народженню світопорядку. Більшість світоглядних концепцій того часу, як стихійно сформованих, так і теоретично оформлених, вважало війну злом. Але злом необхідним, неминучим, з яким доводиться миритися. Подібні погляди ґрунтувалися на розумінні причин війни з елементами фаталістичного або волюнтаристського характеру. Фаталістичні погляди, як правило, були пов'язані з розумінням причин війни як «волі богів». Звернемося до концепції давньогрецького історика Геродота. Він описує війну між грецьким

the origins of the war in Ukraine and the new global instability. New York, NY : Oxford University Press, 2024. xiv, 282 p.; Rosefelde S. Russo-Ukrainian war : implications for the Asia Pacific. New Jersey : World Scientific, 2024. xxxv, 311 p.; War in Ukraine : conflict, strategy, and the return of a fractured world / edited by Hal Brands. Baltimore, Maryland : Johns Hopkins University Press, 2024. vi, 313 p. та ін.

царем Крезом і перським царем Кіром. Крез, який зазнав поразки та був узятий у полон, на питання про те, хто з людей схилив його йти війною на Персію, відповів Кіру, що винен у цьому бог еллінів, який спонукав його воювати, бо ніхто не є таким безрозсудним, щоб віддати перевагу війні, оскільки під час миру діти ховають батьків, під час війни батьки – дітей. Але, мабуть, божествам дуже приємно, що так трапляється¹.

В античному світі значно поширеним було розуміння причин війни як результатів особистих сварок і суперечок царів та інших державних діячів через династичні й спадкові відносини, через жінок і т. ін. Класичним у цьому сенсі є оповідання Гомера в «Іліаді» про Троянську війну, що виникла нібито через викрадення троянцями прекрасної Олени, дружини царя Менелая. За версією давньогрецького драматурга Аристофана, Пелопоннеська війна (значно краще вивчена, ніж напівлегендарна Троянська війна), була теж спричинена любовними інтригами, зокрема викраденням жінок. Як противник воєн, Аристофан спеціально принижував їхню соціальну роль. Але його пояснення причин Пелопоннеської війни лише злегка пародіює значно поширені погляди мислителів тієї епохи. Зазначений період можна назвати часом зародження космополітичних ідей, які вбачають витоки воєн у наявності безлічі протиборчих держав, що вимагають для утвердження загального миру створення «світової держави». Ця думка виникла вперше у філософів стоїцизму і в ідеологів раннього християнства. Але особливого значення вона набула в Римській імперії. У той же час зародилася концепція «мир через силу», яка відіграла важливу роль в історії мілітаризму. Вона виражена у відомому афоризмі Вегеція Флавія «*Si vis pacem, para bellum*» («Якщо хочеш миру, готуйся до війни»).

В епоху Античності зародилися й перші ідеї про «всезагальність» війни, її одвічність і непотрібність. Тут можна виявити три точки зору, що в подальшому розвинулися як самостійні концепції.

¹ Див.: Требін М. П. Концептуалізація детермінант війни в контексті соціологічного знання. *Вісник ХНУ імені ВН Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2016. Вип. 36. С. 16.

Перша з них розглядає війну як своєрідне космічне явище, загальний закон природи, тому її причини нібито криються у витках буття Всесвіту, а сама війна відіграє роль генератора будь-якого руху. Уперше цю думку висловив основоположник стихійної діалектики Геракліт (бл. 544 – бл. 483 до н. е.), який стверджував, що «війна – батько всього, мати всього», «все виникає і руйнується через війну», «безсмертні є смертними, смертні – безсмертними; смертю один одного вони живуть, життям один одного вони вмирають». Щоправда, фрагментарність висловлювань Геракліта, що дійшли до нас, не дозволяє точно встановити тлумачення філософом терміна «війна». Певною мірою цей термін може розцінюватися як такий, що збігається з поняттям «боротьба» взагалі. Близькість понять «боротьба» і «війна» у Геракліта, мабуть, є не випадковою. Є всі підстави вважати, що цим він підкреслював протилежність, непримиренність протилежностей, конфліктний характер їх вирішення¹.

Друга точка зору виходить із визнання «природною» ворожості людей один до одного. Римському філософу Йосипу Плавту приписують вислів: «*Homo homini lupus est*» («Людина людині вовк»). Цей вислів, підхоплений у XVI ст. Томасом Гоббсом, досі є своєрідним прапором безлічі вчень, що покладають відповідальність за війну на саму людину, її інстинкти, потреби і прагнення, на закони боротьби за виживання найсильнішого тощо.

Третя точка зору виходить із прийняття війни як «практичної необхідності». Наприклад, Платон (427–347 до н. е.), подібно до більшості античних мислителів, засуджував громадянські війни як злу й шкідливу справу, але по-іншому оцінював зовнішні війни – між державами. Їх Платон називав найбільшим видом воєн. Він стверджував, що війни – природний і одвічний стан людства, бо вони дають рабів, без яких суспільство існувати не може. Показовим також є його висловлювання про те, що воєнне мистецтво є частиною мистецтва політичного.

Арістотель (384–322 до н. е.) теж говорив переважно про економічні причини війни: воєнне мистецтво можна розглядати певною

¹ Див.: Філософія історії: Підруч. для вищ. шк. Харків: Прапор, 2006. С. 518–519.

мірою як природний засіб для придбання власності, адже мистецтво полювання є частиною воєнного мистецтва: полювати можна як на диких тварин, так і на тих людей, які, від природи призначені до підпорядкування, не бажають підкорятися; така війна за своїм характером є справедливою. Отже, один із видів мистецтва придбання (тобто, війна) є частиною науки про домогосподарство. Зауважимо, що термін «домогосподарство» Арістотель застосовує до питань конкретної економіки¹.

У Середньовіччі не було створено скільки-небудь оригінальних філософських концепцій про війну. Воєнні мотиви дуже широко були представлені насамперед у народному епосі («Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгі» та ін.). У них переважала тема вихваляння подвигів воїнів, лицарів, виправдовувалися ті або інші війни. Траплялася і своєрідна апологетика військового насильства, наприклад культ бога війни Одіна. Але все це не мало характеру ідеологічного схвалення або засудження війни, визначення її ролі в суспільстві; думка, як правило, оберталася у рамках конкретних воєнних подій. Тлумачення війни повністю монополізувала християнська церква. Під її гаслами здійснювалося чимало кривавих кампаній: «хрестові походи» європейських лицарів; релігійні війни, пов'язані з реформуванням католицизму в епоху становлення індустріальної цивілізації. Один із «батьків церкви» Аврелій Августин (354–430) визнавав війну необхідним злом, без якого не може бути блага християнському світу і справедливості. Оскільки, стверджував він, війна – продукт Божественного приречення, то від Бога походить і щира справедливість війни, що ведеться в ім'я віри, в ім'я християнства². Цю концепцію розвивав Тома Аквінський (1225–1274). Він вважав, що війна буде справедливою, якщо вона породжена освяченими церквою «законними причинами», ведеться «законною владою», переслідує «законні цілі». В умовах феодальної роздробленості, коли панувало «кулачне

¹ Див.: Требін М. П. Причини виникнення війн в історії людства: різноманіття підходів. *Вісник Національного університету Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2015. №4 (27). С. 151.

² Див.: Требін М. П. Концептуалізація детермінант війни в контексті соціологічного знання. С. 16.

право» і кожен феодал розв'язував війни, вчення Томи Аквінського, прихильника централізованої державної влади, відповідало інтересам абсолютизму (світського і духовного) у збереженні всередині країни миру, який постійно порушувався феодалними чварами¹.

Подальшого розвитку погляди на війну набули в період становлення індустріального суспільства. Одним із видатних мислителів епохи Відродження був флорентійський громадський діяч Ніколо Макіавеллі (1469–1527), відомий військовий історик і теоретик. За уявленнями Макіавеллі, мир не є найкращим станом людського суспільства. Мир у його розумінні асоціювався із застоєм, що призводить до найзгубніших наслідків. Доброчесність породжує мир, мир породжує бездіяльність, бездіяльність – безлад, а безлад – загибель, і, відповідно, новий порядок породжується безладом, писав він. В очах італійського мислителя мир є всього лише моментом історичного кругообігу, тому війни неминучі. На його думку, людям властиво віддавати перевагу військовим рішенням при зіткненні з проблемами, що виникають у суспільному житті: «Мудреці давно помітили, що вченість ніколи не посідала перші місця, – його відведено військовій справі, і в державі з'являються спочатку воєначальники, а потім вже філософи». Більше того, «вчена споглядальність» є шкідливою, бо вона руйнує силу і войовничість своєю «бездіяльністю», підкреслював Макіавеллі. Крім «початкової» симпатії людей до сили, додатковим аргументом для Макіавеллі, який вважав війну природним супутником людської історії, було «псування суспільних звичаїв». Пояснюючи загострення ворожості між містами Італії, він писав, що віра і страх, клятва і дане слово мають значення лише в тому випадку, якщо вони є вигідними, і люди вдаються до них, щоб легше обманювати. Підсумовуючи свої спостереження, Макіавеллі констатував, що досягнення миру між народами в його час є нереальним: не можна говорити про мир там, де держави постійно нападають одна на одну. Виходячи із таких міркувань, Макіавеллі вважав, що держави не пов'язані жодними обмеженнями у прийнятті рішень про війну.

¹ Див.; Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. Львів : «Новий Світ – 2000», 2016. С. 155–164.

Він заявляв: «війна є справедливою для тих, кому вона необхідна», лаконічно стверджуючи вельми широкі підстави для початку воєнних дій. Пояснюючи в інших випадках характер зазначеної необхідності, Макіавеллі писав, що держави повинні мати «дві мети – здійснювати завоювання і зберігати свою свободу». На його думку, прагнення до завоювань – річ дуже природна і звичайна; коли люди роблять для цього все, що можуть, їх завжди будуть хвалити, а не засуджувати. У цілому, війна потрібна для того, щоб збагатитися самому та зробити ворога біднішим. Ні для чого іншого перемога не потрібна¹.

У період зародження індустріальної цивілізації набагато більшого поширення, ніж в епоху Середньовіччя, отримав погляд на війну як на земне, суспільне явище. Англійський філософ Томас Гоббс (1588–1679), наприклад, знаходить у природі людини три основні причини війни: по-перше, суперництво; по-друге, недовіра; по-третє, прагнення до слави. Він писав, що перша причина змушує людей нападати одне на одного з метою наживи, друга – з метою власної безпеки, а третя – з міркувань честі. З першої причини люди застосовують насильство, щоб стати господарями інших людей, їхніх дружин, дітей і худоби; з другої причини – з метою самозахисту; з третьої – через дрібниці на зразок слова, посмішки, через незгоду з думкою та інші прояви неповаги. Гоббс вважав, що війни пов'язані також з нестачею місця на землі через збільшення кількості людей².

Німецький філософ Готфрід Ляйбніц (1646–1716) вважав війни неминучими. За його словами, війни вкорінені в непереборній ворожості людей; монархи грають долями світу, як картами; мирні договори – не більше ніж тимчасові перемир'я, а вічний мир можливий лише на цвинтарі³.

Помітний внесок у розуміння причин війни зробили французькі філософи Жан-Жак Руссо (1712–1778) і Поль Анрі Гольбах (1723–

¹ Див.: Требін М. П. Причини виникнення війн в історії людства: різноманіття підходів. С. 152–153.

² Див.: Філософія : підручник / За заг. ред. проф. Горлача М. І. та Мануйлова С. М. Харків: ТОВ «Модель Всесвіту», 2001. С. 590–591.

³ Див.: Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика): підручник / О. Ю. Панфілов, П. В. Квіткін, М. П. Требін та ін.; за заг. ред. П. В. Квіткіна, О. Ю. Панфілова. 3-тє вид., переробл. та допов. Харків: ХНУПС, 2018. С. 263.

1789). Руссо зазначав серед найважливіших причин війни майнову нерівність у суспільстві, прагнення людини до власності. Гольбах писав, що надлишок їдкості в жовчі фанатика, розпаленість крові у серці завойовника, погане травлення у монарха, примха якоїсь жінки є достатніми причинами війни¹.

Говорячи про становлення теорії про сутність і походження воєн в історії людства, необхідно згадати про найвідомішого представника німецької класичної філософії Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831). На відміну від багатьох мислителів Нового часу він не вважав, що війни обумовлені історично минушими причинами. Якщо інші пояснювали війни недостатнім розвитком соціальних відносин та інститутів і пов'язували свої надії на зміни зі зростанням уваги до прав та інтересів народу й особистості, з утвердженням основ політичної культури, збільшенням авторитету «розуму» і моральних принципів у сфері міжнародних відносин, то Гегель займав іншу позицію. Німецький філософ вважав, що війни «викликаються природою речей», на що вказують «повторення історії», перед якими повинна замовкнути «порожня балаканина» людей. Виходячи з цього, Гегель пропонував відмовитися від одностороннього порожнього міркування й усвідомити «високе значення війни» та її місце у вирішенні політико-правових питань внутрішньо- і зовнішньополітичної діяльності держав. Філософ розумів війну як знаряддя політики: «військами користувалися для досягнення особливих цілей політики». Стосовно внутрішньополітичних проблем Гегель вбачав основну перевагу війни в її здатності підтримувати моральне здоров'я народів. Для того щоб запобігти руйнуванню цивільного життя, а також попередити розвиток тенденцій, спрямованих на ізоляцію індивіда «від цілого», німецький філософ рекомендував урядам час від часу розхитувати «моменти і форми ізоляції» за допомогою війни, порушуючи і розлагоджуючи порядок, що склався, і право незалежності. На переконання Гегеля, завдяки війнам зберігається байдужість народів до застигання остаточних визначень; подібно до того, як рух вітрів перешкоджає загниванню озера (що з ним неодмінно сталося б за трива-

¹ Див.: Філософія : підручник / За заг. ред. проф. Горлача М. І. та Мануйлової Є. М. С. 591.

лого штилю), так і війна оберігає народи від застою внаслідок тривалого, а тим паче вічного миру. Вчення Гегеля про війну не вимагає в принципі навіть виправдання її причин або доведення справедливості. Для абсолютного духу, говорив він, немає поняття справедливості і несправедливості, тому виправдовується й війна¹.

Величезний вплив на формування сучасних поглядів на сутність війни здійснив німецький військовий теоретик і історик, генерал-майор пруської армії Карл фон Клаузевіц (1780–1831). Його найважливіше досягнення – визначення політичної природи війни, з'ясування органічного взаємозв'язку збройної боротьби і політики. У передмові до найвідомішої своєї книги «Про війну» він писав, що війна є ні чим іншим, як продовженням державної політики іншими засобами, і акцентував увагу саме на насильницьких засобах. На думку К. Клаузевіца, війна – це акт насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю». У заголовку одного з параграфів своєї праці він наводить й інше визначення війни: «Війна – це акт людських відносин». І далі підкреслює, що війна належить до сфери суспільного життя, вона є зіткненням великих інтересів, яке розв'язується кровопролиттям, і тільки цим вона відрізняється від інших суспільних конфліктів².

У середині і в другій половині ХІХ ст. складаються перші систематизовані концепції війни: соціологічні, біологічні, расистські, мальтузіанські, теологічні.

Характерним представником соціологічного напрямку є П'єр Жозеф Прудон (1809–1865). У своїй книзі «Війна і мир» він стверджував, що воєн і революцій не було б, якби потреби громадян були задоволені. Війна виникає внаслідок нестачі засобів до існування, порушення економічної рівноваги³. Найбільш яскраво точку зору позитивіст-

¹ Див.: Требін М. П. Причини виникнення війн в історії людства: різноманіття підходів. С. 154.

² Див.: Бондаренко В. Д. Концепція взаємопов'язаності «війни» та «політики» Карла фон Клаузевіца у контексті ведення воєнних дій у ХХІ столітті на прикладі російсько-українського воєнно-асиметричного конфлікту. *Young Scientist*. 2021. № 5 (93). С. 85–88. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-5-93-17>

³ Див.: Proudhon P.-J. *La guerre et la paix; recherches sur le principe et la constitution du droit des gens*. Bruxelles: A. Lacroix, Van Meenen et cie, 1861. 2 t.

ської соціології на війну висловив Герберт Спенсер (1820–1903). Війна, за його словами, – природна функція соціального організму, необхідна для його нормального розвитку. Подібно до того, як в індивідуальному організмі нервово-м'язовий апарат, що виконує боротьбу з навколишніми організмами, зароджується з цієї боротьби і розвивається нею, так само і урядово-військова організація суспільства породжується війнами між суспільствами і розвивається ними. Або, кажучи по суті, цим шляхом розвивається та частина урядової організації суспільства, яка обумовлює успішність суспільного співробітництва в боротьбі з іншими суспільствами, вважав Г. Спенсер¹.

У розглянутий період ряд теоретиків використовували теорію Чарльза Дарвіна (1809–1882) про боротьбу за існування в живій природі. З цієї точки зору війна розглядалася як спосіб виживання «найбільш пристосованих». Водночас оновлювалися і розвивалися вчення, згідно з якими причини війни вкорінені в психології людини, у її психічній та біологічній природі. У вченнях про причини та історичну роль воєн соціал-дарвінізм деякий час мав вигляд окремої теорії. Потім він почав розвиватися в контакт з психосоціологією, основоположниками якої наприкінці XIX і на початку XX ст. були американський соціолог Л. Ворд, французький соціолог Г. Гард та англійський психолог В. Макдугалл. Цей контакт призвів пізніше до створення психобіологічної концепції війни. Наприкінці XIX ст. поширювалася створена французами Ж. Гобіно і Ж. В. Ляпужем теорія переваги білої раси над іншими, що використовувалась для виправдання колоніальних воєн і захоплень.

Дедалі більшої популярності набувала концепція англійського економіста Томаса Мальтуса (1766–1834) про закономірне відставання зростання засобів до існування від зростання народонаселення, що нібито спричинює хвороби, голод і війни фактором, який усуває наявні невідповідності. Не втрачала актуальності й теологічна концепція війни. Наприклад, німецький військовий діяч Хельмут Карл Бернгард фон Мольтке-старший (1800–1891), полемізуючи з пацифіс-

¹ Див.: Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 681–682.

тами, підкреслював, що вічний мир є мрією, причому не прекрасною, війна ж є встановленням божественного світопорядку¹.

Певний внесок у становлення теоретичної думки щодо проблем війни зробили Карл Маркс (1818–1883) і Фрідріх Енгельс (1820–1895). Відповідно до їхніх висновків, війна є методом, за допомогою якого панівні класи захищають свої інтереси. Можновладці, підкреслював Енгельс, знають тільки один засіб порятунку – війну. Вони вдаються до її допомоги для того, щоб «відтягнути» або «відтермінувати настання революції», щоб відвернути сили від революційного руху і перешкодити розвитку демократичних процесів. Творці комуністичного вчення критикували точку зору на війну як «абсолютне зло», вони визнавали необхідним конкретно-історичний підхід до оцінки війни і закликали розрізняти їх політичне значення залежно від соціальної обстановки і цілей, які при цьому переслідуються, вбачали основну причину воєн у вадах сучасного соціального та політичного ладу суспільства².

Наприкінці XIX ст. зародилася геополітична концепція походження та сутності воєн. До батьків-засновників геополітики можна віднести таких авторів, як Р. Челлен (Швеція), Х. Маккіндер, Дж. Фейр-грів (Велика Британія), А. Т. Меген, І. Боумен і Н. Спикмен (США). Фрідріх Ратцель (1844–1904) у книзі «Про закони просторового зростання держав» (1901) сформулював сім законів експансії, або «просторового зростання держав». Останнє обумовлене зростанням народу, який «потребує нових земель для збільшення своєї чисельності», а «вище покликання народу в тому, щоб поліпшити своє географічне положення». Закони ці такі: 1) простір держав зростає разом зі зростанням їхньої культури; 2) просторове зростання держави супроводжується іншими симптомами розвитку: розвитком ідей, торгівлі, виробництва, місіонерством, підвищеною активністю в різних сферах; 3) зростання держави здійснюється шляхом приєднання та поглинання менших держав; 4) кордон є периферійним органом

¹ Див.: Требін М. П. Причини виникнення війн в історії людства: різноманіття підходів. С. 156.

² Див.: Філософія : підручник / За заг. ред. проф. Горлача М. І. та Мануйлова Є. М. С. 595–596.

держави та свідченням її зростання, сили або слабкості і змін в її організмі; 5) у своєму зростанні держава прагне увібрати найбільш цінні елементи фізичного оточення: берегові лінії, басейни річок, рівнини, райони, багаті ресурсами; 6) вихідний імпульс до просторового зростання надходить до держав ззовні — завдяки перепадам рівнів цивілізації сусідніх територій; 7) загальна тенденція до злиття і поглинання слабших націй, що розгалужується у ході свого розвитку, переходить від держави до держави і мірою переходу посилюється, тобто безперервно підштовхує до подальшого збільшення територій¹. Ці закони повинні були чітко обґрунтувати неминучість територіальних завоювань за допомогою воєнних дій.

У період між двома світовими війнами ХХ ст. у соціально-філософських поглядах на проблему війни явно виокремилися два напрями. *Перший* — ультрамілітаристський, відверто агресивний, цілком підпорядкований завданню боротьби за світове панування; своїх найрозвиненіших форм він досяг у нацистській Німеччині, фашистській Італії та мілітаристській Японії. У пропаганді поглядів на війну, її причини та місце в історії у Німеччині абсолютну монополію отримало розроблене нацистськими ідеологами расово-геополітичне вчення — гібрид догм націонал-соціалізму, расово-біологічних і геополітичних теорій, підпорядкованих виправданню завойовницьких війн з метою досягнення Німеччиною світового панування. У концентрованому вигляді всі ідейні установки з питань війни і миру були викладені в книзі Адольфа Гітлера (1889–1945) «Моя боротьба (Mein Kampf)». Ця «біблія» німецького націонал-соціалізму від початку до кінця пройнята апологією насильства і загарбницьких воєн. Гітлер обрушився на саму ідею миру, заявляючи, що тільки у вічній боротьбі людство стало великим, а від вічного миру воно може загинути. Переходячи від абсолютного вихваляння війни до конкретного обґрунтування її завдань як знаряддя політики, Гітлер намагався довести, що без війни німецький народ загине, бо не зможе вижити в конкурентній боротьбі. Крім того, він обґрунтував думку, що «зно-

¹ Див.: Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика: навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2016. С. 135–136.

ву повернути відірвані від нас території можна тільки силою зброї»¹ (Нічого не нагадує ця сентенція в контексті російської агресії в Україні?). Основу ультратрадиціоналістського напрямку склали традиційні положення про «природну агресивність» людини. Апологети Гітлера провадили думку про втілення цієї агресивності в боротьбі рас і праві «вищої» раси завойовувати і винищувати «нижчу», а потім доповнювали все це спотвореним вченням геополітики, у якій центральне місце посідала ідея про недостатність «життєвого простору» для «вищої» німецької раси. Єдино правильним шляхом для німецького народу, вважав А. Гітлер, є «шлях континентального зміцнення Німеччини через придбання нових земель у Європі»².

Другий – реалістичний напрям був притаманний країнам антигітлерівської коаліції. Одними з найяскравіших її представників були А. Тойнбі та К. Райт. Видатний англійський історик і соціальний філософ Арнольд Джозеф Тойнбі (1889–1975) докладно розглянув питання війни у головній праці свого життя – 12-томному «Осягненні історії» (1934–1961), а також у складеній на основі перших шести томів цієї праці книзі «Війна і цивілізація» (1950) і в численних більш пізніх працях, у тому числі опублікованих посмертно. У всіх цих роботах проблема війни аналізується не окремо, а в контексті його соціальної філософії. Тойнбі писав, що, хоча війна не є головним предметом «Осягнення історії», історія людства, на жаль, виявляє, що інститут війни «посідає місце біля серця цієї трагічної теми»³. Тойнбі вважає війну історичним явищем. Війни, у його розумінні, супроводжують нас із тих часів, коли перші цивілізації перевищили рівень примітивного людського буття, а було це близько п'яти-шести тисяч років тому. Разом з тим Тойнбі робить певну поступку теорії вродженої агресивності людини, вважаючи, що інститут війни є соціальним відображенням темного боку людської природи – того, що теологи називають первородним гріхом. В одному зі своїх пізніх творів Тойнбі дає таке уточнене визначення війни: «Війна – це зорі-

¹ Гітлер А. Моя боротьба / пер. с нем. с коментаріями редакції. Москва : Витязь, 2002. С. 531.

² Там само. С. 517.

³ Toynbee A. War and Civilization. New York : Oxford University Press, 1950. P. vii.

ентоване й інституціоналізоване здійснення жорстокого насильства. Під час війни людські істоти б'ються і вбивають одна одну за наказом публічної влади – урядів держав або імпровізованих урядів у громадянських війнах¹». Тойнбі вважає, що за певних соціально-політичних змін у житті суспільства інститут війни може припинити існування. «Коригуючи» Карла фон Клаузевіца з «етичних» позицій, він пише, що війна є «фізичним випробуванням сили, у якому конфлікт інтересів або різниця в поглядах розв'язуються грубою силою. Ближче до істини було б сказати, що війна – це відплата за провал дипломатії»². На різних стадіях еволюції локальних цивілізацій війна, за Тойнбі, відіграє різну роль. Так, у період генезису локальних цивілізацій, що виникають у надрах стародавнього суспільства, військова агресія ззовні, з боку інших племен і народів, врешті-решт стимулює зародження і розвиток цивілізації. Сенс спеціального параграфу «Осягнення історії», названого «Стимул удару», зводиться до такої тези: «Несподівана нищівна поразка здатна спонукати повалену сторону привести свій будинок до ладу і підготуватися до переможної відповіді»³. Як правило, розширення культурної ойкумени (населеної території) класових суспільств, що зароджуються і розвиваються через внутрішні та зовнішні антагонізми, здійснювалося насильницькими засобами. Щоправда, в епоху становлення і зміцнення класово-антагоністичного суспільства, принаймні у багатьох випадках, об'єктивно не існувало іншого шляху залучення неосвоєних територій і первісних племен до всесвітньо-історичного прогресу і цивілізації, ніж трагічний і кривавий шлях завоювань і насильства. Розглядаючи період зростання локальних цивілізацій, Тойнбі не вважає, що завоювання сусідніх народів є показником зростання. Ні політична, ні військова експансія, вважає він, не є задовільними критеріями справжнього зростання. «Військова експансія зазвичай є результатом мілітаризму, який сам є симптомом занепаду»⁴. Ролі війни у стадії

¹ Toynbee A. J. *The Toynbee – Ikeda Dialogue: Man Himself Must Choose*. Tokyo : Kadansha International, 1976. P. 201–202.

² *Ibid.* P. 186.

³ Toynbee A. *Study of History / Abridgements* by D. C. Somervell. London : Oxford University Press, 1934–1961. Vol. 1. P. 572.

⁴ Toynbee A. *Study of History*. Vol. 1. P. 576.

«надлому» цивілізації Тойнбі присвятив спеціальний параграф «Самогубство мілітаризму». «Порівняльне вивчення відомих надломів цивілізацій, – пише Тойнбі, – показує, що соціальний надлом є трагедією з сюжетом, ключем до якого є інститут війни»¹. Він вважає війну «найближчою причиною надлому кожної цивілізації»². Наслідком «надлому» і водночас останньою, заключною стадією цивілізаційного циклу, згідно з Тойнбі, є стадія дезінтеграції цивілізації, що спричиняє її занепад і загибель, пов'язану з катастрофічним зростанням нездатності адекватно відповідати на історичні виклики. Однак низка цивілізацій після «надлому» тривалий час перебувала у «скам'янілому» стані («залишаються живими, але не здатні зростати»³). На стадіях «надлому» і «дезінтеграції», іншими словами, на низхідних стадіях цивілізаційного круговороту, і що далі, то більшою мірою війна між державами і всередині них стає, за словами Тойнбі, «основною лінією самогубної діяльності»⁴. Період спаду еволюції цивілізації веде народи і країни через наповнене безперервними зовнішніми і внутрішніми війнами «смутні часи», що тривають зазвичай кілька століть, до універсальної держави, яка силоміць об'єднує велику групу народів і країн під владою мілітаристської «панівної меншості». Серед таких держав Тойнбі називає імперію Шумера і Аккада, Халдейську імперію, імперії Маур'я і Гупта в Індії, імперії Цинь і Хань у Китаї, Римську імперію, Середню і Нову імперію в Єгипті, Московську, Наполеонівську, Інкську, Монгольську, Маньчжурську, Ахеменідську імперію, Арабський халіфат і кілька інших. «Універсальні держави», забезпечуючи на значній території більш-менш тривалий мир, зрештою розпадаються на фрагментарні утворення, а потім відповідні локальні цивілізації гинуть у вогні міжнародних та громадянських воєн. Тойнбі оцінює «смутні часи» і зазвичай подальше утворення «універсальних держав» як завданий власною рукою «вбивчий удар», від якого суспільство, що себе вразило, вже ніколи не в змозі оговтатися. Разом з тим він вбачає певну

¹ Toynbee A. War and Civilization. P. viii.

² Ibid., P. vii.

³ Toynbee A. Study of History. Vol. 1. P. 164.

⁴ Ibid. Vol. 1. P. 365.

позитивну роль світових імперій з погляду тимчасового припинення воєн і анархії, розвитку культури, з точки зору створення відомих передумов для інтернаціоналізації суспільного життя. Оцінюючи роль війни в житті суспільства Тойнбі навіть у перший період своєї творчості в багатьох випадках виходив за межі циклічної теорії і аналізував інститут війни в контексті всесвітньо-історичного процесу. «Як усе, що існує в житті, — справедливо зауважує він, — війна ніколи не залишається незмінною, вона завжди розвивається»¹. Тойнбі виявив тенденцію до зростання «злоякісності» війн і значення миру мірою руху світової історії: «Як й інші лиха, війна підступним чином не видається нестерпною доти, доки вона не забезпечує таку міцну владу над життями тих, хто їй віддається, що вони вже не мають більше сили вирватися з її хватки, поки її смертоносність не стає очевидною. На ранніх стадіях зростання цивілізацій ціна війн, з їхніми стражданнями і руйнуваннями, як могло здаватися, переважається вигодами, що виникають з придбання багатства, сили і культивування «військових доблестей». У цій фазі історії держави часто знаходили можливим віддаватися війні одна з одною з видимістю безкарності навіть для країни, що зазнала поразки. Війна не проявляє своєї злоякісності, поки суспільство, що воює, не починає розвивати свою здатність економічно експлуатувати фізичну природу і свою політичну спроможність організовувати «людську силу», але коли все це відбувається, бог війни, якому суспільство, що зростає, давно вже себе присвятило, виявляється Молохом, який пожирає дедалі більшу частку продуктів людської індустрії та інтелекту в процесі збільшення мита з життя і щастя; а коли зростання ефективності суспільства досягає точки, у якій воно виявляється здатним мобілізувати смертельну кількість своєї енергії і ресурсів для військових потреб, тоді війна проявляється раковою пухлиною, якій судилося стати фатальною для своєї жертви, якщо остання не зможе її позбутися, позаяк злоякісні тканини навчилися тепер зростати швидше, ніж здорові, якими вони харчуються»². Тойнбі вважає «загальним місцем» твер-

¹ Toynbee A. War and Civilization. P. 22.

² Toynbee A. War and Civilization. P. viii-ix.

дження про те, що «імпульс індустріалізму збільшив жахи війни»¹. «Імпульс демократії», на його думку, мав стосовно цього ще більше значення: «Демократія не просто не змогла спрацювати проти війни, але в повному розумінні слова вклала свою «рушійну силу» у війну і зробила ще більше, ніж її побратим індустріалізм, для перетворення нашої західної війни зі слабо напруженого «спорту» королів XVIII ст. на жакливу «тотальну війну»»². Тойнбі вважає війну одним з найстрашніших «бичів Божих», що обрушуються на обтяжене первородним гріхом людство, раковою пухлиною, що рано чи пізно вражає цивілізацію. Одним з перших Тойнбі заговорив про зіткнення цивілізацій. Він вбачав головний напрям цивілізаційного протистояння у конфлікті між Заходом, тобто європейською цивілізацією (включаючи США) у широкому розумінні та рештою світу. Цивілізаційний експансіонізм Європи обернувся проти неї самої: у зіткненні між світом і Заходом, яке триває до нинішнього часу вже чотири або п'ять століть, саме Захід, а не інший світ, отримав найбільш значний досвід. Не світ завдав удару Заходу, а саме Захід завдав удару, і дуже сильного, решті світу. Як би не різнилися між собою народи світу за кольором шкіри, мовою, релігією і ступенем цивілізованості, на запитання західного дослідника про їхнє ставлення до Заходу всі – росіяни і мусульмани, індуси і китайці, і всі інші – дадуть однакову відповідь. Захід, скажуть вони, – це архіагресор сучасної епохи, і в кожного знайдеться власний приклад західної агресії. Сутички між цивілізаціями, неодноразово повторює Тойнбі, – найімовірніший шлях, яким може в майбутньому піти людство. Вплив Заходу на решту світу і відповідні контрудари, контрвплив інших цивілізацій будуть визначати вигляд і перспективи світу вже в осяжному історичному майбутньому. Тойнбі вказує основні лінії, по яких буде проходити «розлом цивілізацій».

У 1942 р. опубліковано книгу американського професора міжнародного права К. Райта «Дослідження війни», яка набула широкої популярності. Свої погляди на сутність і види воєн Райт пов'язав з певними рівнями еволюції Всесвіту, з різними методологічними підходами

¹ Toynbee A. Study of History. Vol. I. P. 283.

² Ibid. Vol. IV. P. 157.

до її вивчення. На думку Райта, війну можна визначити, по-перше, як загальний стан Всесвіту, по-друге, у вужчому сенсі, як боротьбу між усіма живими істотами за виживання найбільш пристосованих, по-третє, починаючи з первісних племен у ще вужчому значенні, як війну між людьми, по-четверте, можна виділити війну цивілізованого суспільства як «легального» (узакононого) засобу насильницької боротьби, і, по-п'яте, серед воєн «цивілізованого» суспільства виділяється війна в сучасному, технологічному сенсі слова, із застосуванням новітньої військової техніки. Риси війни «у найширшому сенсі цього слова» зберігаються у вужчому її прояві, збагачуючись новими рисами, властивими більш «високому» і конкретному рівню видів війни. Райт дійшов висновку, що роль війни в історії є неоднозначною і залежить від того, які політичні сили її ведуть. Учений створював свою концепцію війни, ґрунтуючись на вченні А. Тойнбі про сутність історичного процесу. Райт стверджував, що всі цивілізації мають відповідні їм типи воєн. Війни розв'язуються для того, щоб швидше змінити, ніж стабілізувати становище, швидше дезінтегрувати, ніж інтегрувати цивілізацію. Райт сформулював зміст соціальної функції війни: «серед цивілізованих народів війна слугує як для виживання, так і для руйнування держав і цивілізацій»¹. «Що більш тривалою і руйнівною виявлялася війна, то більше змін відбувалося після її закінчення»². Він вважав, що з плином часу війна стає дедалі загрозливішою для цивілізації, баланс між конструктивним і деструктивним впливом війни стає небезпечним, складається на користь останнього, що є дуже тривожним сигналом для людства. Аналізуючи причини війн, Райт підкреслював: «Війни виникають унаслідок безлічі комбінацій змін у різних відносинах – технологічних, фізичних, соціологічних та інтелектуальних. Немає єдиної причини війни. Світ балансує між багатьма силами. Зміни в деяких особливих силах (тенденціях, рухах чи політичних цілях) можуть в одному випадку призвести до війни, але в інших умовах подібні ж зміни можуть призвести до миру»³.

¹ Wright Q. A Study of War. 2 vols. Chicago : University of Chicago Press, 1942. Vol. 2. P. 1288.

² Ibid. Vol. 1. P. 128.

³ Ibid.. Vol. 2. P. 1284.

Скинута американцями на Хіросіму атомна бомба відкрила нову сторінку в розумінні перспектив розвитку людської цивілізації. Але процес тих змін, які спричинило застосування ядерної зброї, був досить повільним. Людство не одразу усвідомило, чим загрожує йому застосування ядерної зброї у воєнних діях, не одразу вдалося до переосмислення взаємозв'язку між війною і політикою. Воєнно-політична думка у 50–60-ті рр. ХХ ст. виходила з можливості ведення воєн із застосуванням ядерної зброї. Народжувалися концепції «тотальної», «обмеженої», «локальної» війн. Англійський військовий теоретик Едгар Дж. Кінгстон-Макклорі визначає тотальну війну як збройний конфлікт, не обмежений ні географічними межами, ні термінами, ні застосовуваною зброєю. З його точки зору, це війна, у якій зброю масового знищення – атомну, водневу, біологічну та хімічну – застосовують не тільки на полі бою, а й для завдання ударів по глибокому тилу противника. Війна з використанням такої зброї неминуче стає глобальною»¹. Однак поступово формувалася думка, що ядерна війна буде згубною для всього людства. Той самий Е. Кінгстон-Макклорі пише у книзі «Оборона: політика і стратегія», що війну зараз вже не можна вважати тим, чим вона була раніше, оскільки, переростаючи в тотальну, вона стає безглуздою з точки зору переслідуваних цілей. Якщо колись війна була інструментом національної політики, використовуваним для досягнення певних політичних цілей, то нині, набуваючи форми тотальної, вона означає лише знищення всіх протиборчих країн і, цілком можливо, кінець цивілізації². Виявом тривоги за долю людства став широко відомий Маніфест Рассела – Ейнштейна, який у момент свого опублікування виявився недооціненим. У ньому є такі слова: «Ми повинні навчитися мислити по-новому, ми повинні навчитися запитувати себе не про те, які кроки треба зробити для досягнення військової перемоги того табору, до якого ми належимо, бо таких кроків більше не існує; ми повинні поставити собі інше питання: які кроки можна зробити для попередження збройної боротьби, результат якої буде

¹ Див.: Kingston-McCloughry E. J. *Defense: policy and strategy* / With a foreword by Alastair Buchan. New York: Praeger, 1960. 272 p.

² Ibid.

катастрофічним для всіх її учасників»¹. Висловлені тоді думки були настільки новими, що не одразу дійшли до свідомості багатьох людей того часу/

Водночас у 1960–70-ті рр. на Заході сформувався ряд філософських підходів, що по-різному тлумачили походження, причини, детермінанти воєн: психологічний, соціологічний, неопозитивістський, натуралістичний, релігійний і плюралістичний.

Психологічний підхід у вченнях про причинність воєн є одним із найдавніших. Основними представниками цього напрямку є Х. Болдуїн, Л. Ворд, Д. Вотсон, Г. Екклз, А. Кестлер, С. Кобленц, Д. Макдугалл, А. Міллер, Г. Тард та ін. Споконвічні імпульси до виникнення воєн прихильники цього підходу вбачають у психіці людини. Багато в чому на його становлення вплинуло вчення З. Фрейда, який знаходив причини воєн у людській психіці, де відбувається боротьба двох начал – Еросу і Танатосу, тобто сексуального потягу і прагнення до смерті. У пізнішому викладенні своєї теорії потягів Фрейд витлумачував агресію як вихід основоположного потягу до смерті і дійшов переконання, що війну варто розуміти як спробу психологічного самозбереження народу, як вихід назовні деструктивного потягу до самознищення, перенесення цього потягу з власного «Я» або зі свого народу на інші народи. Серед прихильників психобіологічної (її називають також інстинктивістською) теорії воєн цього періоду є дві групи, що істотно розрізняються. Представники однієї дотримуються фаталістично-песимістичної тези про невикорінність причин воєн. Поеднання інстинктивної агресивності людей з ракетно-ядерною зброєю масового знищення ставить сьогодні людство на межу катастрофи, запобігти якій практично неможливо. Представники іншої групи не вважають «войовничий інстинкт» невикорінним. Так, Стентон Кобленц у книзі «Від стріли до атомної бомби. Психологічна історія війни»² стверджує, що війна є протиприродним станом людини. Прикрість полягає в тому, що людина «виховалася у війнах» і війна

¹ The Russell-Einstein Manifesto. URL: <https://pugwash.org/1955/07/09/statement-manifesto/>

² Див.: Coblenz S. A. From arrow to atom bomb: the psychological history of war. New York: Beechhurst Press, 1953. 589 p.

стала продуктом її «психологічних імпульсів». Хоча причини війни, вважає Кобленц, і вкорінені у психології людини, вони підлягають усуненню. Але для цього людину необхідно перевиховати. Було створено теорію «фрустрації», у якій місце інстинктів зайняли зовнішні подразнення, що призводять мірою їх накопичення до агресивної реакції. Говорячи словами психосоціолога Х'юберта Боннера, «людей штовхає до ненависті і до застосування зброї проти інших націй запас ворожості, який накопичується в людині в ранньому дитинстві»¹. Досить міцні позиції у психологічному обґрунтуванні воєн посідають біхевіористи (Д. Вотсон, Дж. Мідд, Ф. Олпорт, Е. Торндайк та ін.), які стверджують, що причини всіх соціальних явищ слід шукати зовсім не «всередині» людини, а у впливі середовища. Е. Фромм та К. Хорні висунули ідею «психокультурного фрейдизму», згідно з якою головне значення надається впливу на психіку людини зовнішнього, культурного середовища. Але цей вплив швидше не позитивний, а негативний.

Соціологічний підхід також характеризується різноманіттям шкіл. Одним із найяскравіших представників цього підходу був видатний французький філософ, соціолог Раймон Арон (1905–1983). У книзі «Мир і війна між народами»² (1962) він виклав своє концептуальне бачення війни. Згідно з поглядами Арона, війни – це специфічне соціальне явище, що виникло, ймовірно, у якийсь певний момент людської історії: вони означають організацію насильницьких дій спільнотами, що протистоять одна одній. Арон пропонує таку класифікацію воєн: «досконалі війни», що відповідають політичній характеристиці війни, тобто це війни міждержавні, війни між політичними спільнотами, що взаємно визнають саме існування і легітимність кожної з них. Війни, що мають за мету припинення існування деяких протиборчих сторін і утворення спільноти більш високого рівня, або рангу, він називає недержавними або імперськими. Нарешті, субдержавними, або субімперськими він називає такі війни, ставкою в яких є або збереження, або розчленування і розділення будь-якого політичного

¹ Bonner H. Social Psychology: An interdisciplinary approach. New York : American Book Co, 1953. P. 372.

² Див.: Aron R. Paix et guerre entre les nations. Paris: Calmann-Lévy, 1962. 794 p.

співтовариства, національного чи імперського. З точки зору перспектив розвитку міждержавних відносин в умовах протистояння двох соціально-політичних систем, Р. Арон був вельми оптимістичним і в передмові до четвертого видання своєї книги зазначав, що головною ідеєю, якою він керувався, осмислюючи міжнародну кон'юнктуру, була ідея солідарного заперечення обома наддержавами тотальної війни. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. великої популярності у світі набула теорія канадського соціолога М. Маклуена, викладена в його книзі «Війна і мир у світовому поселенні»¹ (1968). Автор створив свою концепцію на ґрунті деякої абсолютизації ролі засобів комунікації у громадському розвитку. Він стверджував, що цивілізація – це мати війни. Засоби комунікації, спочатку усні, потім письмові, друквані, електричні й електронні, мовляв, визначили й відповідні епохи і цивілізації. Війна ж стала засобом міжплемінних, а потім і міжнародних «контактів». Вона, стверджує Маклуен, – природний стан, у якому людина, плем'я, народ знаходять засоби утвердження своєї самотності. На перевагу тієї чи іншої держави, суспільної системи в технології матеріального виробництва як на причину і навіть засіб військової боротьби, що здатний «виграти війну без самої війни», вказували у книзі «Стратегія і технологія» американські військові публіцисти С. Поссоні і Дж. Пернелл. Досить цікаве бачення проблем запропонували представники структурно-функціонального аналізу американські соціологи Т. Парсонс і Р. Мертон. Вони зображують суспільство як єдину систему взаємодіючих елементів, серед яких є «функціональні», що сприяють його нормальній діяльності, і шкідливі, «дисфункціональні», дії яких руйнують цю соціальну структуру. Звідси війна зображується як необхідна функція існування соціальних структур. Тезу про те, що причини воєн – не в зовнішніх зіткненнях, не поза товариствами і не між ними, а всередині них, чітко сформульовано в «Доповіді з залізної гори», підготовленій у 1967 р. у Нью-Йорку спеціальною науково-дослідницькою групою. Значну роль у соціологічних вченнях про війну

¹ Див.: McLuhan M. War and peace in the global village : an inventory of some of the current spastic situations that could be eliminated by more feedforward. San Francisco, CA : HardWired, 1968. 190 p.

відіграють теорії, які вбачають джерела воєн у «природній» напруженості відносин між державами і в природі самої держави як соціального інституту. Надзвичайно важливе місце тут посідає «теорія конфлікту». Як приклад наведемо книгу К. Боулдінга «Конфлікт і оборона»¹, де автор стверджує, що конфлікт закладений в природі людських відносин і навіть необхідний людині, а для його заміни або «розрядки» людина нібито створює ігри, спортивні змагання тощо. Суспільні конфлікти вкорінені в боротьбі людей за матеріальні блага. Через це і виникають війни.

Неопозитивістський підхід представлений насамперед концепціями «політичного реалізму» (Г. Моргентау, А. Шлезінгер, У. Вітворт, Р. Озгуд та ін.) і науково-математичного аналізу (О. Моргенштерн, Д. Нейман, Т. Шеллінг та ін.). Основоположником і патріархом «політичного реалізму» є найвизначніший американський теоретик міжнародних відносин Ганс Моргентау. Його головною працею є книга «Політика між націями. Боротьба за владу і мир», що неодноразово перевидавалася з істотними змінами. Згідно з ученням Моргентау, політика є абсолютно особливою сферою суспільних відносин, яка не пов'язана з економікою, мораллю та іншими елементами громадських структур; сутність політики – це боротьба за владу і могутність: «Головним показником, що допомагає політичному реалісту прокласти шлях крізь нетрі міжнародної політики, є потенція визначення досліджуваного об'єкта в термінах сили»². Війна як суспільне явище вкорінена в тверезому розумовому розрахунку: якщо в конкретній ситуації війна може принести успіх, її слід починати, якщо ні – слід утриматися. На думку Моргентау, досвід, наявність факторів і розум – це єдині фактори, які діють на міжнародній арені. Війна виникає внаслідок суб'єктивного рішення політичного діяча, що аналізує міжнародні проблеми. До теорій неопозитивістського підходу належать і теорії науково-математичного аналізу, які прагнуть пояснити причини воєн різного роду математичними законами, висловити

¹ Див.: Boulding K. E. Conflict and defense: a general theory. New York: Harper, 1962. 349 p.

² Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace. 3d ed. New York : Alfred A. Knopf, 1960. P. 4.

їх у відповідних формулах. Це стосується математичної теорії ігор і конфліктних ситуацій, яку започаткували Д. Нейман і О. Моргенштерн, що опублікували у 1944 р. книгу «Теорія ігор і економічна поведінка»¹. Дехто з їхніх сучасних послідовників намагається за допомогою цієї теорії уявити міжнародні відносини у вигляді «вільної гри» абстрактних політичних сил, яка внаслідок власної логіки антагоністичних, непримиренних стосунків повинна неминуче призвести до воєн і поразки однієї зі сторін. Теорія ігор стала основною методологічною базою дослідження військових проблем практично в усіх країнах світу, які вивчають стан, цілі та перспективи зовнішньої політики і військових планів власних та інших країн.

Натуралістичний підхід представлений психобіологічними, неомальтузіанськими і геополітичними теоріями. Біологічні вчення пов'язують причини воєн не з індивідуальною психологією людини, а насамперед з біологічними законами і потребами людського роду. Чільне місце серед біологічних теорій посіла так звана етологічна теорія. Етологія – вчення про поведінку тварин у природному середовищі, розроблене у 1940–1950-х рр. австрійським біологом К. Лоренцом. Завдяки роботам Лоренца, а також Р. Ардрі, Дж. Скотта, Д. Морріса та ін. положення етології були перенесені в соціально-гуманітарне знання, що призвело до утворення особливої школи в системі натуралістичних вчень про причини війн. Прихильники цієї школи вважають, що ключем до розуміння феномену соціального насильства є вивчення поведінки тварин, яка пояснює і агресивні вчинки людей. Так, голландський етолог Дж. Вінд підкреслює: «Згідно з даними етологічної науки, дія певних генів обумовлює поведінку, що характеризується як агресивна і яка тому має однакові корені як у людини, так і в інших представників тваринного світу»². Грунтуючись, зокрема, на так званому фізіологічному принципі «пускового механізму» і переносячи його дію у сферу соціального насиль-

¹ Див.: von Neumann J., Morgenstern O. Theory of games and economic behavior. Princeton: Princeton university press, 1944. xviii, 625 p.

² Aggression. Naturwissenschaftliche und kulturwissenschaftliche Perspektiven der Aggressionsforschung / Reinhard Hilke, Wilhelm Kempf (Hrsg.). Bern : Huber, 1982. S. 74.

ства, вони висунули ідею про вроджену інстинктивну агресивність людської природи. У 40-ві рр. ХХ ст. увагу деяких учених особливо привернули успіхи генетики. Було створено концепцію «біологічного детермінізму», яка стверджувала, що потребу у війні запрограмовано в людських генах самою природою, а тому покінчити з війною можна лише шляхом особливого впливу на спадковий матеріал. Відповідно до цієї теорії, закладені в генах спонукання до насильства і війни передаються з покоління в покоління. До числа біологічних теорій, які після Другої світової війни набули значної популярності, належить неомальтузіанство. Справа в тому, що в країнах Азії, Африки та Латинської Америки стався так званий «демографічний вибух». Якщо на початку ХХ ст. абсолютний щорічний приріст населення Землі становив 10–15 млн, а в середині століття – 40–50 млн, то в наші дні він досягає 80–85 млн осіб. В окремих регіонах Землі ширяться бідність, злочинність, хвороби, неграмотність та інші соціальні недуги. Тому значна частина неомальтузіанців вважає війну необхідним, а часом і абсолютно неминучим засобом обмеження чисельності людей на Землі. «Війна, – зазначав Поль Ребу, – біологічне явище, а жорстокість війн пропорційна надлишковому населенню... Збільшення населення робить необхідним застосування атомної бомби. Атомна бомба – необхідний засіб руйнування, пропорційний зайвій кількості людей»¹.

«Теорія переважання молоді» істотно відрізняється від теорії мальтузіанства. Її адепти вважають, що поєднання великої кількості молодих людей в окремих регіонах планети (мова йде, насамперед, про країни, що розвиваються) за умов безробіття призводить до збільшення ризику війни. Тоді як мальтузіанська теорія фокусується на протиріччі між збільшенням населенням і наявністю природних ресурсів, «теорія переважання молоді» фокусується на невідповідності між кількістю бідних молодих чоловіків, які не успадковують майна, і кількістю доступних робочих позицій в наявній соціальній системі поділу праці. Значний внесок у розвиток цієї теорії зробили американський соціолог Джек Голдстоун і німецький соціолог Гуннар

¹ Reboux P. Trop d'enfants? Paris : Denoël, 1951. P. 253–255.

Хайнсон. Згідно з Хайнсоном, який першим запропонував теорію переважання молоді в її найзагальнішій формі, перекіс трапляється, коли від 30 до 40 відсотків чоловічого населення країни належить до «вибухонебезпечної» вікової групи – від 15 до 29 років. Зазвичай цьому явищу передують вибухи народжуваності, коли на одну жінку припадає по 4–8 дітей. У разі, коли на одну жінку припадає 2,1 дитини, син займає місце батька, а дочка – матері. Загальний коефіцієнт фертильності в 2,1 призводить до заміщення попереднього покоління, тоді як більш низький коефіцієнт – до вимирання населення. У разі, коли в родині народжується 4–8 дітей, батько повинен забезпечити своїм синам не одну, а дві-чотири соціальних позиції. З огляду на те, що кількість позицій в суспільстві не може збільшуватися з тією ж швидкістю, що і кількість їжі, підручників і вакцин, безліч «розлючених молодих людей» опиняються в ситуації, коли їхній юнацький гнів виливається в насильство. Їх занадто багато в демографічному відношенні, вони не мають роботи (або застрягли на нешанованій, низькооплачуваній посаді), часто не мають можливості вести сексуальне життя доти, доки їхні заробітки не дозволять їм завести сім'ю. Релігія та ідеологія в цьому випадку є вторинними факторами і використовуються лише щоб легітимізувати насильство, але самі по собі вони не можуть бути джерелом насильства, якщо в суспільстві не переважає молодь¹.

Зміна політичної карти світу викликала особливу модифікацію геополітичних вчень. Виникла концепція «кордонів, що розширюються», яка стверджувала, що кордони держави повинні розширюватися військовою силою залежно від зростання її технічної озброєності, індустріальної потужності (Дж. Кіффер, П. Волш). У 1960–1970-ті рр. набула поширення своєрідна теорія американського вченого Роберта Ардрі про «територіальний імператив», у якій поєднуються психологізм, зведений у ранг космополітичної сили, і принципи геополітики. У книзі «Територіальний імператив» він заявляє, що в людей наявний колективний інстинкт, який об'єктивувався (тобто перетворився на загальну ідею, що панує над нацією) та проявляється в бажанні жити

¹ Див.: Требін М. П. Концептуалізація детермінант війни в контексті соціологічного знання. С. 17–18.

певною групою на своїй території, захищати, а якщо необхідно, то і розширювати її. «Коли ми захищаємо права чи незалежність своєї країни, – пише Ардрі, – ми діємо під впливом спонукань у більш низкоорганізованих тварин. Ці спонукання є вродженими і невикорінними»¹. Розглядаючи натуралістичні теорії воєн, слід зупинитися на своєрідній течії, яка сформувалася у Франції наприкінці 40-х рр., а в 1966 р. отримала юрисдикцію офіційної концепції. Йдеться про «полемологію» – науку про війну (від грец. слів *πολέμιος* – війна і *λόγος* – слово, вчення). Творцем цієї теорії є професор Гастон Бутуль, який очолював Французький інститут полемології і був віцепрезидентом Міжнародного інституту соціології (інститути полемології були також створені в Бельгії, Іспанії, Італії та Нідерландах). «Війна, – заявляє Бутуль, – яка у XVIII ст. була грою королів, нині перетворилася на катастрофу, а завтра стане катаклізмом. Без швидкого створення полемології всі інші науки ризикують бути зайвими»². Його послідовник генерал Р. Каррер писав, що полемологія розглядає війну як зло, але здебільшого як хворобу, знання джерел і вірусів якої дозволить встановити точний діагноз і провести відповідну терапію. Бутуль визнає і економічні, і політичні, і соціальні та інші причини війни, але основною причиною війни вважає індивідуальну агресивність людини, яка живе у складних соціальних умовах, підпорядкованих особливим зв'язкам, що забезпечує реалізацію агресивних інстинктів. Соціальним чинником, що прискорює «вихід» агресивних інстинктів, Бутуль називає перенаселеність країн. Джерелом перенаселеності оголошується наявність великої кількості «неспокійної і схильної до авантюри молоді». Під її тиском «покоління батьків» організовує масові еміграції «синів», або війни. Це, зазначає Бутуль, суть дві класичні форми зниження чисельності молодого населення, бо «врешті-решт, війна – це теж організована і озброєна еміграція на територію ворога або «на небо»»³. Самий же процес виникнення

¹ Ardrey R. *The Territorial Imperative: A Personal Inquiry Into the Animal Origins of Property and Nations*. New York: Atheneum, 1966. P. 103.

² Bouthoul G. *Le Phenomene-guerre. Methodes de la Polemologie. Morphologie des guerres. Leurs infrastructures (technique, demographique, economique)*. Paris: Payot, 1962. P. 28–29.

³ Bouthoul G. *L'infanticide différé*. Paris : Hachette, 1970. P. 36.

війни він описує таким чином: «Як тільки колективна агресивність (пов'язана з тиском чисельності молодого покоління. — *М. Т.*) досягає певної інтенсивності, вона штовхає нас на пошук ворога і сварки. Але лише ворог знайдений, колективна агресивність, що з початку свого зародження існувала у вигляді неусвідомленого психосоматичного імпульсу, стає явищем логічним. Відтепер вона висуває певну мету — противника, що підлягає розгрому або знищенню, а також виправдовувальну раціоналістичну аргументацію»¹.

Релігійний підхід вбачає причину війн у тому, що Бог зробив помилку, не підпорядкувавши собі людину повністю і надавши їй відносну свободу волі. Захоплені честолюбством і всілякими прагненнями, люди «повстають проти Бога», наслідком чого й є війна. Такі погляди насамперед характерні для таких теологів, як Р. Нібур і П. Тілліх. Так, Р. Нібур у книзі «Мораль людини і аморальне суспільство»² (1932) писав, що людина у своїй кровожерливості перевершує звіра. Людське суспільство, стверджував він, завжди буде нагадувати джунгли: воно перебуває у нескінченному стані війни.

Плюралістичний підхід відстоює думку про множинність причин війни. «Конфлікти в сучасному світі, — писав американський дослідник Бейкер Браунелл, — не мають єдиного насіння або джерела. Вони мають безліч причин, тому не можуть бути вирішені однією якоюсь формулою або системою добровільного контролю. За цими конфліктами завжди стоять групи з особливими інтересами та інститутами того чи іншого роду, кожна зі своєю «публікою» і кожна зі своїми вимогами абсолютної влади над сферою свого інтересу»³. Найвідоміші представники плюралістичного напряму — швейцарець Р. Біглер, німець В. Таймер, англієць М. Гінзберг, американець Р. Кларк та ін. «Неймовірно велика кількість факторів, — пише Біглер, — сприяє виникненню війни: демографічні відносини, психологічні та ідеологічні рушійні сили, культурні події, причому ці комплексні окремі фак-

¹ Bouthoul G. La Guerre. Paris : PUF, 1953. 125 p. P. 36.

² Див.: Niebuhr, R. Moral man and immoral society; a study in ethics and politics. New York, London, C. Scribner's sons, 1932. 284 p.

³ Brownell B. Human Community: Its Philosophy and Practice for a Time of Crisis. New York : Harper and Brothers, 1950. P. 117.

тори можуть комбінуватися в нескінченних варіантах. Якщо були відомі тисячі з них, то залишаються невідкритими мільйони інших комбінацій. Спроба синтезованого погляду на війну порівнюється апіорі зі спробою дістатися зірок»¹[50, s. 79].

Вступ людства в епоху глобалізації призвів до необхідності переосмислення реалій сучасного світу і висунення якісно нових теоретичних концепцій, які б могли спрогнозувати модель розвитку людства у XXI ст. і визначити роль і місце війни в цьому світі. Збігнев Бжезінський зазначав свого часу: «Сьогодні геополітична проблема – не в тому, яка частина Євразії є вихідною точкою, і не в тому, чи влада на суходолі важливіша, ніж на морі. Геополітика перейшла з регіонального до глобального виміру»². У рамках глобалізації, яка являє собою злиття національних економік в єдину загальносвітову систему, засновану на легкості переміщення капіталу, інформаційній відкритості світу, технологічній революції, прихильності розвинених індустриальних країн до лібералізації руху товарів і капіталу на основі комунікаційного зближення, планетарної наукової революції, міжнаціональних соціальних рухів, нових видів транспорту, реалізації телекомунікаційних технологій, інтернаціональної освіти, не втратило своєї актуальності питання про війну.

Саму концепцію глобалізації було розроблено цілою низкою західних вчених. Згідно з їхньою думкою, інвестиційний та фінансовий капітал, виробництво, управління, ринки, робочі процеси, інформація та технологія зорганізувалися у світовому масштабі. Економічні та організаційні зміни сталися внаслідок найбільшої технологічної революції в історії людства. Її ядром є інформаційна технологія – інформатика, мікроелектроніка та телекомунікація, що підтверджується науковими відкриттями в інших галузях, як-от: біотехнологія, нові матеріали, лазери й оновлена енергія. Революція в інформаційній технології відтворила міжнародні наднаціональні організації, що функціонують в інтересах глобальної економічної системи на основі глобального поділу праці.

¹ Bigler R. Der einsame Soldat. Eine soziologische Deutung der militärischen Organisation. Frauenfeld : Huber, 1963. S. 79.

² Бжезінський З. Велика шахівниця / З англ. переклала Олена Фешовець. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. С. 52.

Одну з концепцій нового бачення світу в епоху глобалізації сформулював американський філософ, політолог, політичний економіст і письменник японського походження Йосіхіро Френсіс Фукуяма у своїй статті «Кінець історії?». Його концепція кінця історії та єдиного світу базується на утвердженні того, що всі форми геополітичної диференціації – культурні, національні, релігійні, державні тощо – ось-ось будуть остаточно подолані, і настане ера єдиної загальнолюдської цивілізації, заснованої на принципах ліберальної демократії. Історія закінчиться разом з геополітичним протистоянням, який давав спочатку головний імпульс історії. Разом з тим Фукуяма зазначав, що «збережеться високий і навіть всезростаючий рівень насильства на етнічному та націоналістичному підґрунті, оскільки ці імпульси не вичерпають себе і в постісторичному світі. Палестинці і курди, сикхи і таміли, ірландські католики і валлійці, вірмени та азербайджанці будуть збирати і плекати свої образи. З цього випливає, що на порядку денному залишаться і тероризм, і національно-визвольні війни»¹. Пізніше, у книзі «Кінець історії і остання людина», написаній на основі статті, Ф. Фукуяма писав: «Присмерк суспільного життя припускає, що у майбутньому ми ризикуємо стати безтурботними і самопоглиненими останніми людьми, позбавленими тімотичних прагнень до вищих цілей і спраглими тільки особистого комфорту. Але існує і зворотна небезпека, а саме: що ми знову станемо мирними людьми, які будуть вплутуватися у криваві і безглузді війни за престиж, тільки цього разу – із сучасною зброєю. І дійсно, ці проблеми є взаємопов'язаними, оскільки відсутність регулярних і конструктивних виходів для мегалотимії можуть просто призвести до її викиду на поверхню в екстремальній і патологічній формі»².

Як відповідь на тезу Фукуями про «кінець історії» з'явилася стаття американського соціолога і політолога Самюеля П. Гантінгтона

¹ Fukuyama F. The End of History? *The National Interest*. 1989. No. 16. P. 3–18. URL: <https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/pdf/Fukuyama%20-%20End%20of%20History.pdf>

² Fukuyama F. The end of history and the last man. New York : Free Press, 1992. xxiii, 418 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=NdFpQwKfX2IC&pg=PA7&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false

«Зіткнення цивілізацій?»¹. Сенс її такий: якщо ХХ ст. стало століттям зіткнення ідеологій, то ХХІ ст. стане століттям зіткнення цивілізацій чи релігій. Видима геополітична перемога атлантизму на всій планеті – із падінням СРСР зник останній оплот континентальних сил – насправді зачіпає лише поверхневий зріз дійсності. Стратегічний успіх НАТО, що супроводжується ідеологічним оформленням – відмова від головної конкурентної комуністичної ідеології, – не стосується глибоких цивілізаційних змін. Гантінгтон всупереч Фукуямі стверджує, що стратегічна перемога не є цивілізаційною перемогою; західна ідеологія – ліберальна демократія, ринок тощо – стала безальтернативною лише тимчасово, оскільки вже скоро у незахідних народів почнуть проявлятися цивілізаційні особливості. Відмова від ідеології комунізму та зрушення в структурі традиційних держав – розпад одних утворень, поява інших тощо – не призведуть до універсалізації системи західних цінностей, але, навпаки, знову актуалізують більш глибокі культурні зміни, звільнені від поверхневих ідеологічних кліше. Найважливіші кордони, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатися культурою, – стверджує С. Гантінгтон. Нація-держава залишиться головною дійовою особою у міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів.

У книзі «Зіткнення цивілізацій»², яка була написана на основі цієї статті, С. Гантінгтон дає розгорнуту характеристику особливостей воєн по лініях розлому. Він зазначає, що конфлікти по лініях розлому – національно-релігійні, або міжгромадські, конфлікти між державами або групами держав, які належать до різних цивілізацій. Війни по лініях розлому – конфлікти, які переросли в насильницькі дії. Подібні війни можуть відбуватися між державами, між неурядовими угрупованнями і між державами та неурядовими групами. З точки

¹ Huntington S. P. The Clash of Civilizations?. *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72, No. 3. P. 22–49. doi:10.2307/20045621

² Див.: Huntington S. P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 1996. 367 p.

зору Гантінгтона, у конфлікти по лінії розлому в межах однієї країни можуть бути втягнуті групи, які розташовані в географічно віддалених районах; у цьому випадку угруповання, яке не контролює уряд, зазвичай бореться за незалежність і на щось менше або готова погодитися, або ні. У конфлікти по лінії розлому в межах однієї країни можуть також бути втягнуті і групи, які географічно перемішані. У цьому випадку постійна напруженість відносин час від часу вибухає насильством, як це відбувається з індусами та мусульманами в Кашмірі і з мусульманами та китайцями в Малайзії. Існує можливість і повномасштабної війни — особливо, коли виникають нові держави і встановлюються їхні кордони, — і тоді народи розділяють насильно, вдаючись до крайньої жорстокості. Гантінгтон вважає, що іноді конфлікти по лініях розломів являють собою боротьбу за контроль над народом. Однак набагато частіше боротьба йде за володіння територією. Метою щонайменше одного з учасників конфлікту є завоювання території та звільнення її від іншого народу шляхом вигнання або фізичного знищення, або і того й іншого разом, що являє собою «етнічну чистку». Такі конфлікти зазвичай набирають найогидніших форм, і обидві сторони виявляються причетними до масових вбивств, терору і тортур. Територія, що є об'єктом спору, часто розглядається однією або обома сторонами як край важливий символ їхньої історії та ідентичності, як якась священна земля, на яку вони мають непорушне право: Косово, Нагірний Карабах, Західний берег річки Йордан, Кашмір тощо. Гантінгтон підкреслює, що як правило, війнам по лініях розломів притаманні деякі, але не всі риси національно-релігійних воєн. Вони є тривалими конфліктами. Коли такі війни відбуваються всередині держав, то тривають вони в середньому в шість разів довше, ніж війни між державами. Війни по лініях розломів, з точки зору Гантінгтона, є війнами змінного характеру: вони можуть вибухнути акціями масового насильства і потім згаснути до уповільнених бойових дій або вилитися в похмуру ворожість тільки для того, щоб спалахнути знову. Оскільки війни по лініях розломів, подібно до інших міжгромадських воєн, мають тривалий характер, їх наслідком зазвичай є велика кількість загиблих і біженців. Так, за оцінкою Т. Гарра і Б. Хафф, у війнах по лініях розломів на початку 1990-х рр. загинуло: 50 тис. осіб на Філіппінах, 50–100 тис. осіб

на Шрі-Ланці, 20 тис. людей у Кашмірі, 500 тис. – 1,5 млн людей в Судані, 100 тис. осіб у Таджикистані, 50 тис. людей у Хорватії, 50–200 тис. людей у Боснії, 30–50 тис. осіб у Чечні, 100 тис. людей у Тибеті, 200 тис. осіб у Східному Тиморі¹. Кількість біженців унаслідок цих конфліктів є набагато більшою.

Разом з тим Гантінгтон зазначає, що в той час як війни по лініях розломів схожі з іншими національно-релігійними війнами за тривалим характером, високим рівнем насильства та ідеологічною подвійністю, відрізняються вони за двома аспектами. По-перше, в міжгромадських війнах можуть брати участь етнічні, релігійні, расові чи мовні групи. Війни по лініях розломів майже завжди відбуваються між людьми, що належать до різних цивілізацій. По-друге, інші міжгромадські війни мають локальний характер, і, отже, ймовірність їх розростання і залучення до конфлікту додаткових учасників є відносно малою. У війнах же, що відбуваються вздовж ліній розломів, навпаки, беруть участь групи, які являють собою частину більш великих культурних сутностей.

Потрібно зазначити, що, незважаючи на величезну популярність концепції «зіткнення цивілізацій», існують і її опоненти. Так, Джеймс Курт зазначив у своїй статті «Американський шлях перемоги», що «батареї» Гантінгтона, як сингапурські гармати, повернені не в тому напрямі: «Справжнє зіткнення цивілізацій – не сутички між Заходом і кимось іншим. Це буде сутичка між Заходом і «Пост-Заходом», сформованим у межах західної цивілізації. Зіткнення вже почалося – у мозку західної цивілізації, серед американських інтелектуалів. Так, зіткнення почалося, і сьогодні воно поширюється від мозку по всьому тілу»². Цю саму точку зору поділяє і колишній помічник президента Р. Ніксона, радник президента Дж. Форда, керівник відділу зв'язків з громадськістю в адміністрації президента Р. Рейгана П. Дж. Б'юкенен у книзі «Смерть Заходу»³.

Поряд з описаними концепціями майбутнього цивілізації в епоху глобалізації існує ще низка інших концепцій, що роблять акцент

¹ Див.: Gurr T. R., Harff B. *Ethnic conflict in world politics*. Boulder, CO: Westview Press, 1994. P. 160–165.

² Kurth J. *The American Way of Victory. National Interest*. 2000. Summer. P. 5.

³ Див.: Buchanan P. J. *The death of the West : how dying populations and immigrant invasions imperil our country and civilization*. New York : Thomas Dunne Books/St. Martin's Press, 2002. 308 p.

на інших моментах у розвитку соціуму і виокремлюють, відповідно, його інші «больові точки» (проблеми у сфері економічного життя соціуму, суперництво в епоху глобалізації через земні простори і неоновлювані ресурси, боротьба з міжнародним тероризмом та ін.). Нам же важливо усвідомити те, що війни були, є і, швидше за все, будуть невід’ємним атрибутом цивілізації, як би ми не хотіли їх позбутися. Російсько-українська війна – тому підтвердження.

Питання лише одне: якою буде ця війна, до чого треба готуватися? Аналіз сучасних війн і воєнних конфліктів, особливо російсько-української війни, дозволяє нам зробити деякі висновки¹.

По-перше, традиційні воєнні дії, суворо розподілені за фізичними сферами, змінили об’ємні, що проводяться одночасно в усіх сферах протиборства, у значно розширеному просторово-часовому континумі. Тут запроваджується принцип «багатосферності», який у перспективі отримає подальший розвиток². Багатосферність в єдиному бойовому просторі реалізовуватиметься дистанційним зниженням потенціалу противника на будь-якому віддаленні від своєї території шляхом синхронного завдання з різних напрямів глобальних ударів високоточною зброєю різного базування, а також функціональним програмно-апаратним впливом. Тому головні цілі для поразки обираються не в тактичній, а в оперативно-стратегічній та стратегічній глибині. Проте бойові дії в безпосередньому зіткненні з противником, хоч і набудуть швидкоплинного характеру, проте збережуть своє значення. Тому сили загального призначення посядуть відповідне місце у війнах майбутнього.

По-друге, до збільшення просторових показників збройної боротьби слід додати зростання значення інформаційного континуюму³.

¹ Див.: Світоглядний сенс сучасної війни: соціогуманітарні аспекти: монографія. С. 200–236.

² Див.: Требін М. П., Чернишова Т. О. Основні тенденції збройної боротьби у війнах майбутнього. *Міжнародна науково-практична конференція: Всеохоплююча оборона: досвід протидії збройній агресії рф проти України*: зб. матеріалів міжн. наук-практ. конф. (Київ, 27 квітня 2023 р.). Київ: Національний університет оборони України, 2023. С. 231.

³ Див.: Требін М. П. Інформаційний континуум як поле бою. *Сучасна війна: гуманітарний аспект* : матеріали VIII Міжнародна наукова конференція Харківсько-

Завдяки цьому чиннику відбувся перехід від одиничних та автономних одиниць зброї до автоматизованих комплексів і систем – розвідувально-вогневих (розвідувально-ударних), інформаційно-бойових тощо. Бойові системи зі штучним інтелектом стають головним знаряддям збройної боротьби. Саме цілеспрямоване використання інформації детермінує створення бойових систем озброєння далекої та глобальної дії, що слугує матеріальною передумовою проведення об'ємної багатосферної операції та розробки її теорії. Нові інформаційні системи й технології – інтернет, мобільний телефонний зв'язок, глобальна навігація, волоконні та бездротові мережі передачі даних – дедалі збільшують потенційні можливості інформаційного впливу у війні. Сучасні армії значно залежать від інформації, тому їх цілком можливо привести в небездатний стан засобами радіоелектронного, інфрачервоного та інших засобів придушення. Не знищуючи живу силу, така зброя може повністю паралізувати роботу інформаційних засобів і мереж, тому захист власних інформаційних ресурсів слід розглядати як складову частину бойової готовності збройних сил.

По-третє, зростання значення космічного простору. Досвід війн ХХ ст. свідчить, що будь-яка нова сфера діяльності людини перетворюється на сферу збройної боротьби за наявності трьох основних передумов. Перша – стан науки і техніки, економіки і соціальних умов; вона забезпечує створення сил і засобів для всебічного опанування нової сфери. Друга – нова сфера забезпечує ефективніше вирішення наявних і якісно нових завдань збройної боротьби. Третя – наявність достатньої кількості сил і засобів для розв'язання самостійних стратегічних завдань. Усім цим вимогам поки що відповідає лише наземна сфера. Тому сьогодні головною сферою збройної боротьби поки що залишається суходіл, де базуються й діють не лише сухопутні та основна частина військово-повітряних сил, але також частина сил і засобів флоту. Проте найближчим часом на сферу збройної боротьби перетвориться й навколоземний космічний простір. Очевидним є перехід від використання його з виключно забезпечувальною метою (розвідка, зв'язок, навігація), властивих сьогодні, до активних дій наступального та оборонного характеру в майбутньо-

го національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 24–25 травня 2024 р. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2024. С. 30–36.

му. Інноваційні системи зброї, що розташовані на космічних бойових платформах, вже незабаром можуть стати новим засобом ведення сучасної війни, а це передбачає застосування ударних сил і засобів космічного базування в нових формах, тобто в перспективі відбудеться перехід від забезпечувальних функцій космічних засобів до бойових дій у космосі. Усе це зумовлює необхідність превентивного опрацювання теоретичних засад нових форм ведення воєнних дій у космосі, зокрема таких, як протисупутниковий бій, систематичні бойові дії зі знищення об'єктів інфраструктури держави, орбітальна супутникова битва, протикосмічна операція та ін. У ході цих операцій основні зусилля зосереджуватимуться на дезорганізації системи управління противника шляхом знищення наземної інфраструктури, що забезпечує дії космічних сил та засобів.

По-четверте, зростання значення інформаційно-психологічної боротьби. З появою нових інформаційно-комунікаційних технологій її форми та способи кардинально змінилися. У зв'язку з накопиченням величезних масивів інформації про поведінку людини та соціальних груп у воєнних конфліктах сьогодення починає відігравати значу, а подеколи й вирішальну роль психологічна зброя. Вона спрямована на маніпулювання соціумом, культурним середовищем, національним менталітетом та алгоритмами поведінки населення з використанням прийомів рефлексивного управління¹. Очевидно, що на такі дії необхідно своєчасно реагувати. На користь розвитку теорії інформаційного протистояння та психологічної боротьби слід всебічно вивчати й опрацьовувати способи та прийоми рефлексивного впливу на різні групи населення у воєнних конфліктах.

По-п'яте, розширення спектру застосовуваних засобів збройної боротьби, серед яких істотно зростає значення зброї на нових фізичних принципах, а також гіперзвукової, високоточної, електромагнітної, лазерної, інфразвукової, кіберзброї, інформаційно-керуючих систем, безпілотних літальних та автономних морських апаратів,

¹ Див.: Требін М. П., Чернишова Т. О. Боротьба за свідомість людей в епоху постправди. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2021. №3 (50). С. 153–171.

роботизованих комплексів військового призначення, штучного інтелекту в системах підтримки прийняття рішень, управління військами (силами) та озброєнням, військової та спеціальної техніки¹. Ця тенденція безпосередньо пов'язана з двома важливими аспектами: по-перше, з розробкою, створенням та опануванням власних високотехнологічних систем зброї; а по-друге – з пошуком та впровадженням ефективних методів протидії аналогічним новим системам потенційного противника. Розвиток засобів збройної боротьби зумовлює перехід від фізичного знищення (придушення) супротивника лише вогневими засобами до комплексного (функціонального) впливу на основі інтегрованих в єдину систему засобів ураження (у тому числі, високоточної зброї), розвідки, радіоелектронної боротьби, інформаційного протиборства та автоматизованого управління при розмиванні кордонів між стратегічним, оперативним та тактичним рівнями дій. Без сумніву, що в збройній боротьбі майбутнього широко використовуватиметься нескоротна зброя, до якої належать системи озброєння, здатні позбавити боєздатності особовий склад та (або) вивести з ладу техніку, не завдаючи при цьому тривалої шкоди здоров'ю людей та уникаючи ненавмисного руйнування матеріальних об'єктів і обладнання.

По-шосте, зміна логіко-часової побудови збройної боротьби: завоювання ініціативи та переваги в інформаційній сфері (в управлінні військами та зброєю); створення переваги в повітряно-космічній сфері; зміна на свою користь співвідношення сил на суші та морях; досягнення загальної кількісно-якісної переваги в силах та засобах; збільшення тривалості підготовчих та зменшення періоду активних

¹ Див.: Горішніна О. В., Довгополий А. С., Кисель П. І., Луханін М. І., Нарожнов В. В., Овсяннікова Т. М., Швець А. В. Тенденції та перспективи розвитку зброї, заснованої на нетрадиційних принципах дії. *Військово-технічний збірник*. 2016. № 15. С.69–75; Ковтуненко О. П., Богучарський В. В., Слюсар В. І., Федоров П. М. Зброя на нетрадиційних принципах дії (стан, тенденції, принцип дії та захист від неї) : [монографія]. Полтава : ПВІЗ, 2006. 247 с.; Терещенко А. М., Овчаренко І.В., Яльніцький О. Д., Купрій В. М. Основні напрями розробок зброї на нових фізичних принципах. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2013. №3(12). С. 177–181; Belous V. Weapons of Mass Destruction Based on New Physical and other Principles. *World Affairs: The Journal of International Issues*. 2007. Vol. 11, No. 2. P. 94–114 та ін.

дій; посилення дедуктивних та послаблення індуктивних зв'язків і відносин збройної боротьби; використання стратегічних і оперативних засобів для поразки тактичної ланки; організація та ведення збройної боротьби в реальному масштабі часу; перехід від управління військами до управління збройною боротьбою.

Безумовно, міркування та прогнози, подані автором, не можна вважати вичерпними. Опрацювання змін характеру та змісту збройної боротьби продовжується, особливо з урахуванням досвіду російсько-української війни. У будь-якому випадку після перемоги над агресором нам потрібно буде усвідомлювати, що мрії про вічний мир — це лише мрії, а реальність — це забезпечення незалежності держави різноманітними засобами, у тому числі й військовими, а тому необхідно постійно осмислювати досвід воєнних дій, основні тренди збройної боротьби, технологію досягнення цілей у збройній боротьбі. А технологія має бути сучасною, ще краще перспективною, такою, що випереджає час, оскільки повторювати помилки, які були зроблені нашою державою раніше, нам вже ніхто не дозволить, а насамперед — український народ.

==== Список використаних джерел

1. Безрук О. О. Російсько-українська війна як виклик сучасним демократіям в умовах кризи світового порядку. *Сучасне суспільство*. 2023. Вип. 1. С. 15–26.
2. Бжезінський З. Велика шахівниця / З англ. переклала Олена Фешовець. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
3. Богатирьов І. Г. Російсько-українська війна: погляд кримінолога : [монографія]. Київ : АДЕФ-України, 2023. 242 с.
4. Бондаренко В. Д. Концепція взаємопов'язаності «війни» та «політики» Карла фон Клаузевіца у контексті ведення воєнних дій у ХХІ столітті на прикладі російсько-українського воєнно-асиметричного конфлікту. *Young Scientist*. 2021. № 5 (93). С. 85–88. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-5-93-17>
5. Брусиловська О. І. Російсько-українська війна: попередні уроки для ЄС та сценарії майбутнього. *Політикус*. 2022. Вип. 4(2). С. 15–22.
6. Буряченко О. В. Російсько-українська війна як фактор порушення та еволюції світової безпекової рівноваги. *Політикус*. 2023. Вип. 2. С. 73–83.

7. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.
8. Гитлер А. Моя боротьба / пер. с нем. с коментаріями редакції. Москва : Витязь, 2002. 598 с.
9. Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. Київ : Брайт Букс, 2021. 243, [4] с.
10. Горішніна О. В., Довгополий А. С., Кисель П. І., Луханін М. І., Нарожнов В. В., Овсяннікова Т. М., Швець А. В. Тенденції та перспективи розвитку зброї, заснованої на нетрадиційних принципах дії. *Військово-технічний збірник*. 2016. № 15. С.69–75.
11. Гуменюк Б. Війна росії проти України: її вплив на регіональні та глобальні процеси. *Україна дипломатична*. 2022. Вип. 23. С. 18–30.
12. Демчишак Р. Російсько-українська війна як фактор геополітичного позиціонування регіону ЦСЄ та ПСЄ. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 43. С. 247–254.
13. Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми [І. В. Алексєєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. Львів : «Новий Світ – 2000», 2016. 1000 с.
14. Коваль І., Кисляк Л. Російсько-українська війна 2022–2023 років – реалізація імперських амбіцій путінського режиму. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 46. С. 297–304.
15. Ковтуненко О. П., Богучарський В. В., Слюсар В. І., Федоров П. М. Зброя на нетрадиційних принципах дії (стан, тенденції, принцип дії та захист від неї) : [монографія]. Полтава : ПВІЗ, 2006. 247 с.
16. Лазарович М., Мироненко П. Московитсько-українська війна (2014–2024 роки) монографія / Акад. політ.-прав. наук України, Акад. «Укр. Політія». 4-те вид., перероб. Київ : Політія, 2024. 517, [2] с.
17. Любовець Г. В., Король В. Г. Українська цивілізаційна війна з позацивілізаційними силами. *Суспільно-політичні процеси*. 2023. Вип. 22. С. 185–234.
18. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.
19. Макміллан М. Війна. Як конфлікти формували нас / з англ. пер. Назар Старовойт. Київ : Лабораторія, 2024. 301, [16] с.
20. Малкасян К. Американська війна в Афганістані / пер. з англ. Марина Марченко. Київ : Наш Формат, 2024. 524 с.
21. Мандрагеля В. А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / Нац. акад. оборони України, Ін-т вищ. освіти АПН України. Київ, 2003. 570 с.

22. Мельник О. М. Війна та збройні конфлікти сучасності. *Grail of Science*. 2023. №32. С. 110–112.
23. Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії / [пер. з англ. М. Ларченко]. Харків : КСД, 2023. 398 с.
24. Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
25. Політологія : навч. енцикл. словник-довідник для студ. ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів : Новий Світ-2000, 2014. 779 с.
26. Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / Держ. наук. установа «Енциклопед. вид-во» ; [за заг. ред. проф. А. Киридон]. Київ : Енциклопед. вид-во, 2024. Вип. 1 / [упоряд.: А. Киридон, А. Іваненко]. 351 с.
27. Російсько-українська війна: історія та сучасність : колект. монографія / [ред., упоряд. О. Полянський ; упоряд. Р. Труба] ; Львів. держ. ун-т фіз. культури ім. Івана Боберського, Каф. гуманітар. дисциплін. Львів : Растр-7, 2023. 197 с.
28. Світова гібридна війна: український фронт : [колект. монографія] / Нац. ін-т стратег. дослідж. ; за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 494, [1] с.
29. Світоглядний сенс сучасної війни: соціогуманітарні аспекти: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ХНУПС, 2024. 496 с.
30. Сіденко В. Р. Війна в Україні як точка біфуркації у глобальному розвитку: відтворення минулого versus творення майбутнього. *Економіка і прогнозування*. 2023. № 1. С. 7–30.
31. СППРІ 2013 : щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека : пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру ; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова ; редкол. укр. вид.: Л. Шангіна (голов. ред.) та ін. Київ: Заповіт, 2014. 520 с.
32. Смолянок В. Ф. Перша європейська війна третього тисячоліття: пролог чи епілог? (політичні нотатки до російсько-української війни 2014–2022 рр.). *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. №3. С. 145–163.
33. Стельмах М. Геноцидна війна росії проти України: питання кваліфікації (на основі праць Тімоті Снайдера). *Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика*. 2024. Вип. 54–55. С. 160–170.
34. Сунь-Цзи. Мистецтво війни / [пер. Г. Латника]. У-Цзи. Трактат про воєнне мистецтво / [пер. І. Андрущенко]. Київ : Арій, 2024. 143 с.

35. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика: навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2016. 540 с.
36. Терещенко А. М., Овчаренко І. В., Яльницький О. Д., Купрій В. М. Основні напрями розробок зброї на нових фізичних принципах. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2013. №3(12). С. 177–181.
37. Требін М. Войны XXI века. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 2005. 608 с.
38. Требін М. П. Інформаційний континуум як поле бою. *Сучасна війна: гуманітарний аспект* : матеріали VIII Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 24–25 травня 2024 р. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2024. С. 30–36.
39. Требін М. П. Концептуалізація детермінант війни в контексті соціологічного знання. *Вісник ХНУ імені ВН Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2016. Вип. 36. С. 15–22.
40. Требін М. П. Причини виникнення війн в історії людства: різноманіття підходів. *Вісник Національного університету Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2015. №4 (27). С. 148–178.
41. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. №3. С. 113–127.
42. Требін М. П., Чернишова Т. О. Боротьба за свідомість людей в епоху постправди. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. №3 (50). С. 153–171.
43. Требін М. П., Чернишова Т. О. Основні тенденції збройної боротьби у війнах майбутнього. *Міжнародна науково-практична конференція: Всеохоплююча оборона: досвід протидії збройній агресії РФ проти України*: зб. матеріалів міжн. наук-практ. конф. (Київ, 27 квітня 2023 р.). Київ: Національний університет оборони України, 2023. С. 228–234.
44. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика): підручник / О. Ю. Панфілов, П. В. Квіткін, М. П. Требін та ін.; за заг. ред. П. В. Квіткіна, О. Ю. Панфілова. 3-тє вид., переробл. та допов. Харків: ХНУПС, 2018. 420 с.
45. Філософія : підручник / За заг. ред. проф. Горлача М. І. та Мануйлова Є. М. Харків: ТОВ «Модель Всесвіту», 2001. 664 с.
46. Філософія історії: Підруч. для вищ. шк. Харків: Прапор, 2006. 656 с.

47. Цевельов О. С., Вітер Д. В. Російсько-українська війна: причини, хід ведення та наслідки (огляд подій та хід ведення бойових дій 2022–2023 років) : монографія. Київ : Талком, 2024. 372 с.
48. Явір В. Російсько-українська війна: аналіз проєктів дезінтеграції України. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 41. С. 199–206.
49. Aggression. Naturwissenschaftliche und kulturwissenschaftliche Perspektiven der Aggressionsforschung / Reinhard Hilke, Wilhelm Kempf (Hrsg.). Bern : Huber, 1982. 593 S.
50. Ardrey R. The Territorial Imperative: A Personal Inquiry Into the Animal Origins of Property and Nations. New York: Atheneum, 1966. xii, 390 p.
51. Aron R. Paix et guerre entre les nations. Paris: Calmann-Lévy, 1962. 794 p.
52. Belous V. Weapons of Mass Destruction Based on New Physical and other Principles. *World Affairs: The Journal of International Issues*. 2007. Vol. 11, No. 2. P. 94–114.
53. Bigler R. Der einsame Soldat. Eine soziologische Deutung der militärischen Organisation. Frauenfeld : Huber, 1963. 266 S.
54. Bonner H. Social Psychology: An interdisciplinary approach. New York : American Book Co, 1953. 439 p.
55. Boulding K. E. Conflict and defense: a general theory. New York: Harper, 1962. 349 p.
56. Bouthoul G. L'infanticide différé. Paris : Hachette, 1970. 253 p.
57. Bouthoul G. La Guerre. Paris : PUF, 1953. 125 p.
58. Bouthoul G. Le Phenomene-guerre. Methodes de la Polemologie. Morphologie des guerres. Leurs infrastructures (technique, demographique, economique). Paris: Payot, 1962. 283 p.
59. Brownell B. Human Community: Its Philosophy and Practice for a Time of Crisis. New York : Harper and Brothers, 1950. vi, 305 p.
60. Buchanan P. J. The death of the West : how dying populations and immigrant invasions imperil our country and civilization. New York : Thomas Dunne Books/St. Martin's Press, 2002. 308 p.
61. Celander L. How drones fight : how small drones are revolutionizing warfare. Pennsylvania : Casemate, 2024. xvii, 183 p.
62. Coblentz S. A. From arrow to atom bomb: the psychological history of war. New York: Beechhurst Press, 1953. 589 p.
63. Fedorchak V. The Russia-Ukraine war : towards resilient fighting power. London ; New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 2024. xv, 248 p.

64. Fukuyama F. The end of history and the last man. New York : Free Press, 1992. xxiii, 418 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=NdFpQwKfX2IC&pg=PA7&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
65. Fukuyama F. The End of History? *The National Interest*. 1989. No. 16. P. 3–18. URL: <https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/pdf/Fukuyama%20-%20End%20of%20History.pdf>
66. Global insurgency and the future of armed conflict : debating fourth-generation warfare / edited by Terry Terriff, Aaron Karp and Regina Karp. London ; New York : Routledge, 2008. ix, 303 p.
67. Grant T. D. Aggression against Ukraine : territory, responsibility, and international law. New York, NY : Palgrave Macmillan, 2015. xxx, 283 p.
68. Gray C. S., Wirt J. J. War, peace and international relations : an introduction to strategic history. Third ed. London ; New York, NY : Routledge Taylor & Francis Group, 2024. viii, 373 p.
69. Gurr T. R., Harff B. Ethnic conflict in world politics. Boulder, CO: Westview Press, 1994. xvii, 206 p.
70. Heuse B. The evolution of strategy : thinking war from antiquity to the present. Cambridge, UK ; New York : Cambridge University Press, 2010. xiii, 578 p.
71. Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, 1996. 367 p.
72. Huntington S. P. The Clash of Civilizations?. *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72, No. 3. P. 22–49. doi:10.2307/20045621
73. Janowitz M. The professional soldier : a social and political portrait. New York : Free Press, 2017. lviii, 468 p.
74. Kimmage M. Collisions : the origins of the war in Ukraine and the new global instability. New York, NY : Oxford University Press, 2024. xiv, 282 p.
75. Kingston-McCloughry E. J. Defense: policy and strategy / With a foreword by Alastair Buchan. New York: Praeger, 1960. 272 p.
76. Klein J. J. Fight for the final frontier : irregular warfare in space. Annapolis, Maryland : Naval Institute Press, 2023. xxi, 240 p.
77. Kurth J. The American Way of Victory. *National Interest*. 2000. Summer. P. 5–16.
78. McLuhan M. War and peace in the global village : an inventory of some of the current spastic situations that could be eliminated by more feedforward. San Francisco, CA : HardWired, 1968. 190 p.
79. Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace. 3d ed. New York : Alfred A. Knopf, 1960. xxiii, 630 p.

80. Niebuhr, R. *Moral man and immoral society; a study in ethics and politics*. New York, London, C. Scribner's sons, 1932. 284 p.
81. Proudhon P.-J. *La guerre et la paix; recherches sur le principe et la constitution du droit des gens*. Bruxelles: A. Lacroix, Van Meenen et cie, 1861. 2 t.
82. *Proxy wars from a global perspective : non-state actors and armed conflicts / edited by Pawel Bernat, Cüneyt Güner, Cyprian Aleksander Kozera*. London ; New York : Bloomsbury Academic, 2024. xvii, 266 p.
83. Rasmussen M. V. *The risk society at war : terror, technology and strategy in the twenty-first century*. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2006. viii, 224 p.
84. Reboux P. *Trop d'enfants?* Paris : Denoël, 1951. 310 p.
85. Rosefelde S. *Russo-Ukrainian war : implications for the Asia Pacific*. New Jersey : World Scientific, 2024. xxxv, 311 p.
86. Speller I. *The Understanding naval warfare*. Third ed. London ; New York, NY : Routledge, Taylor & Francis Group, 2024. xvii, 254 p.
87. *The evolution of operational art : from Napoleon to the present / edited by John Andreas Olsen and Martin van Creveld*. Oxford : Oxford University Press, 2011. xiii, 273 p.
88. *The future of US warfare / edited by Scott N. Romaniuk and Francis Grice*. London ; New York, : Routledge, Taylor & Francis Group, 2017. ix, 298 p.
89. *The Military in new times : adapting armed forces to a turbulent world / edited by James Burk*. Boulder : Westview Press, 1994. 212 p.
90. *The postmodern military : armed forces after the Cold War / edited by Charles C. Moskos, John Allen Williams, David R. Segal*. New York : Oxford University Press, 2000. xvii, 286 p.
91. *The Russell-Einstein Manifesto*. URL: <https://pugwash.org/1955/07/09/statement-manifesto/>
92. Toffler A., Toffler H. *War and anti-war : survival at the dawn of the 21st century*. Boston : Little, Brown, 1993. xiii, 302 p.
93. Toynbee A. J. *The Toynbee – Ikeda Dialogue: Man Himself Must Choose*. Tokyo : Kadansha International, 1976. 348 p.
94. Toynbee A. *Study of History / Abridgements by D. C. Somervell*. London : Oxford University Press, 1934–1961. Vol. 1–12.
95. Toynbee A. *War and Civilization*. New York : Oxford University Press, 1950. xii, 165 p.
96. Van Creveld M. *The age of airpower*. New York : PublicAffairs, 2011. xii, 498 p.; Van Creveld M. *More on war*. Oxford : Oxford University Press, 2017. x, 219 p.

97. Van Creveld M. The art of war : war and military thought. London : Cassell, 2000. 224 p.
98. Van Creveld M. The culture of war. New York : Presidio Press/Ballantine Books, 2008. xvi, 485 p.
99. Van Creveld M. The transformation of war. New York : Free Press ; Toronto : Collier Macmillan Canada ; New York : Maxwell Macmillan International, 1991. x, 254 p.
100. von Neumann J., Morgenstern O. Theory of games and economic behavior. Princeton: Princeton university press, 1944. xviii, 625 p.
101. War in Ukraine : conflict, strategy, and the return of a fractured world / edited by Hal Brands. Baltimore, Maryland : Johns Hopkins University Press, 2024. vi, 313 p.
102. Wright Q. A Study of War. 2 vols. Chicago : University of Chicago Press, 1942.

1.3. Російська геноцидна політика на тимчасово окупованій Мелітопольщині

Букрєєва Ірина Вікторівна

кандидатка філософських наук, доцентка,
доцентка кафедри соціології та філософії

*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького, м. Запоріжжя*

Семікін Михайло Олександрович

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціології та філософії

*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького, м. Запоріжжя*

З 24 лютого 2022 р. Україна боронить не тільки свою суверенну територію, національну ідентичність і демократичні цінності, але й міжнародне право та систему безпеки європейської цивілізації як такої. Проте головним у цьому протистоянні є навіть не акти військової агресії з боку росії, а те, що йде війна без правил та звичаїв,

==== Авторський колектив

Букрєєва Ірина Вікторівна, кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри соціології та філософії, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького (м. Запоріжжя).

Верховцева Ірина Геннадіївна, докторка історичних наук, доцентка, професорка кафедри документознавства та інформаційної діяльності, Державний університет інформаційно-комунікаційних технологій (м. Київ).

Гулай Василь Васильович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації, Національний університет «Львівська політехніка».

Зражевська Ніна Іванівна, докторка наук із соціальних комунікацій, професорка, професорка кафедри міжнародної журналістики, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка.

Іваницька Наталія Анатоліївна, кандидатка педагогічних наук, директорка Чернігівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 35, докторантка, Інститут педагогічної освіти та освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України.

Книш Віталій Васильович, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права Навчально-наукового юридичного інституту, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Козловець Микола Адамович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та політології, заслужений працівник освіти України, Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Лісун Яніна Вікторівна, кандидатка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри журналістики та реклами, Державний торговельно-економічний університет (м. Київ).

Семікін Михайло Олександрович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціології та філософії, Мелітопольський

державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького (м. Запоріжжя).

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця.

Наукове видання

**Букресва Ірина Вікторівна,
Верховцева Ірина Геннадіївна,
Гулай Василь Васильович та ін.**

УКРАЇНА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ: ВИКЛИКИ ТА ВІДПОВІДІ

Монографія

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 27.09.2024. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 10,8. Обл.-вид. арк. 8. Тираж 100 пр. Зам. № 175

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017